

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton University Press, Princeton, New York 1977, σελ. XIII + 325 (2 Graphs. 2 Maps. 40 Tables. 2 Appendices).

Ἡ ἀξιόλογος αὐτὴ μελέτη προτίθεται νὰ περιγράψῃ τὴν κατάστασιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις εἰς τὴν ὑπαιθρον κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἱστορικῶν ὡς ἐποχὴ τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ Κεφ. I ἐξετάζεται εἰσαγωγικῶς τὸ πρόβλημα καὶ ἡ μέθοδος (The Problem and the Method, σ. 3-23). Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ σπουδαιότερα πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ (κατόπιν τῶν ὀλεθρίων προνομίων τῶν ἰταλικῶν πόλεων) ἀπέμεινεν ἡ γῆ (ὅση ἀπέμεινε) καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς εἰσοδήματα. Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι οἱ Παλαιολόγοι διένημον εἰς τοὺς ὁπαδούς των προσωπικῶς εἰσοδήματα ἐκ τῆς γῆς ὑπὸ τὴν μορφήν «προνοίας», ἡ ὁποία συνοδευομένη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ ὑποχρέωσιν παροχῆς ὑπηρεσίας πρὸς τὸ Κράτος κατήντησε κληρονομικὴ καὶ ἐν τέλει ἀπετέλεσε καὶ νομικῶς ἀνεξάρτητον ἰδιοκτησίαν προσώπων ἐπὶ ἔθνικῷ ἐδάφους. Τὰ αὐτὰ προνόμια ἀπέκτησε κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἰδίως αἱ μεγάλαι Μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ὑπαιθρος ἐτεμαχίσθη εἰς κτήματα ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τὸ Κράτος γαιοκτημόνων, λαϊκῶν ἢ κληρικῶν, μεγάλων ἢ μικρῶν. Οἱ χωρικοί, οἰκογένειαι ὀλόκληροι καὶ χωρία ὀλόκληρα, ἐγένοντο «πάροικοι» καὶ τὰ ἐκ τῶν καλλιεργουμένων κτημάτων εἰσοδήματα, εἰσπραττόμενα ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς φόροι, εἰσπραττόντο τώρα ὑπὸ τῶν γαιοκτημόνων.

Αὐτὴν τὴν κατάστασιν θέλουσιν μερικοὶ ἱστορικοὶ νὰ ὀνομάζουσιν «ἐκφεουδαλισμὸν» τοῦ Βυζαντίου, τὸν ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ ἡ σ. μας, παρ' ὅλον ὅτι ἡ κατάστασις αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας τῆς Δύσεως καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ διασθεῖσαι πηγαὶ δίδουσιν εἰκόνα τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ἐν τῷ συνόλῳ τῆς. «Ἐκφεουδαλισμὸν» ὑπεστήριξε π.χ. ὁ G. Ostrogorsky, *Pour l'Histoire de la Feodalité Byzantine*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Brussels 1956. Ὁρθῶς ὁμως παρετήρησε κατόπιν ὁ P. Lemerle: «...je pense qu'il faut éviter d'employer les mots 'seigneurial', 'féodal', et autres, venus du dehors avec un contenu, une histoire, une puissance d'évocation, auxquels la réalité byzantine n'a eu aucune part. Je crois d'autre part qu'il faut se garder autant que possible de schématiser... et il faut se souvenir que si Byzance a souvent créé et innové, elle n'a presque jamais formellement aboli ou systématiquement détruit l'état ancien... enfin, je dois dire que les idées de G. Ostrogorski... ne me paraissent pas emporter d'emblée la conviction... d'un mot, rien ne nous autorise à admettre cette véritable disparition de la paysannerie libre et indépendante que serait sa transformation en pareques de l'état» (P. Lemerle, *Esquisse pour une Histoire Agricole de Byzance. Les Sources et les Problèmes*, «Revue Historique» 219(1958), juillet-septembre 1958, σ. 89 de l'extrait). Τὸν ἀμφισβητήσιμον ὄρον «ἐκφεουδαλισμὸς» θὰ χρησιμοποίησιν πολλακίς ἡ σ. μας εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς.

Οἱ ἀναφερθέντες, «πάροικοι», οἱ ὁποῖοι εἶχον οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοὺς γαιοκτημόνας, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς παρέδιδον μέρος τῶν εἰσοδημάτων των, καὶ νομικὴν ἐξάρτησιν

ἐξ αὐτῶν, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς ἀνήκεν ἡ γῆ, τὴν ὁποῖαν ἐκαλλιέργουν, παρουσιάζονται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος, περίοδον ἐκ τῆς ὁποίας διεσώθησαν πηγαί, ὅλον ἐν πτωχότεροι καὶ ὅλον ἐν ὀλιγώτεροι καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενον προτίθεται νὰ μελετηθῇ ἢ συγγραφεῖ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐργασίαν τῆς.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἡμπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδοθῇ εἰς καταστροφικούς παράγοντας τῆς ἐποχῆς, ὅπως αἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἰταλικῶν πόλεων, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ αἱ εἰσβολαὶ Καταλανῶν, Σέρβων καὶ Τούρκων. Τοῦτο ὅμως ἐν μέρει μόνον κατὰ τὴν συγγραφέα, ἢ ὁποῖα προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ διὰ τῆς παρουσίας μελέτης τῆς ὅτι πολὺ πρὸ τῶν καταστροφικῶν αὐτῶν αἰτίων, ἤδη εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος, παρουσιάζεται ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ αὐτὴ ἐξασθένησις τῆς ὑπαίθρου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος.

Αἱ πηγαὶ τῆς εἶναι κυρίως «περιορισμοὶ» καὶ «πρακτικά», ἔγγραφα δηλαδὴ βυζαντινῶν δημοσιῶν ὑπαλλήλων, διασωθέντα εἰς τὰς Μονὰς καὶ ὀριοθετοῦντα ἢ ἀπαριθμοῦντα κτήματα λαϊκὰ ἢ ἐκκλησιαστικά. Εἶναι ὅμως αἱ πηγαὶ τῆς περιορισμέναι α) χρονικῶς, διότι τοιαῦτα ἔγγραφα, ἀνήκοντα, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, διεσώθησαν εἰς ἱκανοποιητικὸν ἀριθμὸν ἰδίως ἐκ τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου μέχρι τῶν μέσων περιπτου τοῦ 14ου αἰῶνος (1340), β) γεωγραφικῶς, διότι τὰ μοναστηριακὰ κτήματα τῶν ἐγγράφων τούτων εὐρίσκοντο εἰς τὴν Μακεδονίαν, μεταξὺ τοῦ Ἁξιοῦ καὶ τοῦ Στρυμόνος, καὶ γ) κοινωνικῶς, διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐγγράφων ἀφοροῦν εἰς κτήματα μοναστηριακὰ καὶ ὄχι ἰδιωτικά, ἐνῶ ἔγγραφα ἰδιωτικῶν ἄλλοτε κτημάτων διεσώθησαν μόνον, ὅταν τὰ ἐν λόγῳ κτήματα περιήλθον εἰς τὰς Μονὰς καὶ ἐγένοντο καὶ αὐτὰ μοναστηριακὰ. Οὕτως αἱ πηγαὶ τῆς σ. δίδουν εἰκόνα τῆς καταστάσεως μόνον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» γεωργῶν. Ἐὰν ὑπῆρχον συγχρόνως καὶ ἐλεύθεροι κτηματῖαι γεωργοί, οὗτοι εἶναι ἀόρατοι εἰς τὰς πηγὰς τῆς σ. Τὴν παρατήρησιν αὐτὴν κάμνει ἡ ἴδια, ἀλλὰ θεωρεῖ λίαν πιθανὸν (most probable) ὅτι «ὁ μέγας ὄγκος τῶν ἀγροτῶν κατὰ τὸ ὕστερον Βυζαντινὸν Κράτος συνίστατο πράγματι ἀπὸ ἐξηρημένους ἀγρότας, οἱ ὅποιοι οὕτως ἔζων ὑπὸ ὄρους ὁμοίους τῶν φαινομένων εἰς τὰς (ὑπαρχούσας) πηγὰς» (σ. 11). Οὕτως ἡ σ. ἤδη ἤρchiσε νὰ οἰκοδομῇ ἐπὶ μιᾶς πιθανότητος.

Ἡ ἴδια ἢ σ. προλαμβάνει περαιτέρω καὶ ἄλλας δυσκολίας παρατηροῦσα ὅτι ἦτο δυνατόν ἀγρόται ἐξαρτώμενοι ἀπὸ ἰδιώτας κτηματίας νὰ ἔζων καὶ νὰ εἰργάζοντο ὑπὸ ὄρους διαφορετικούς ἐκείνων τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, ἀφοῦ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων δεικνύουν ὅτι οἱ «πάροικοι» ἰδιωτῶν εἶχον μεγαλυτέραν περιουσίαν τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, καὶ οὕτω τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης τῆς θὰ πρέπει νὰ περιορισθῶν μόνον εἰς τοὺς «παροίκους» τῶν Μονῶν. Τὴν δυσκολίαν ὅμως ὑπερνικᾷ ὑποδεικνύουσα ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων ἀφοροῦν εἰς ἰδιοκτησίας ἐκείνης μόνον τῆς μέσης ὁμάδος κτηματιῶν, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἶχον ἐτήσιον εἰσόδημα φθάνον τὰ 80 ὑπέρπυρα καὶ τῶν ὁποίων οἱ «πάροικοι» ἔζων ὑπὸ ὄρους διαφορετικούς ὄχι μόνον τῶν «παροίκων» τῶν Μονῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν «παροίκων» καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἰδιωτῶν κτηματιῶν (σ. 12). Ἐγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων διεσώθησαν βεβαίως ὀλίγα, εἶναι ὅμως τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ τὰ ἰδιωτικά κτήματα ἦσαν ὀλίγα; Παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις (it cannot be documented), ἢ σ. πρὸς τοῦτοις πιστεύει ὅτι «τὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μοναστηριακῶν 'πρακτικῶν' ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα τῆς μελέτης τῆς πιθανῶς ἐπεκτείνονται καὶ εἰς τοὺς ἐξηρημένους ἀγρότας τῶν μεγάλων κτηματιῶν, ἄνκαι ἴσως ὄχι εἰς τοὺς ἐξηρημένους ἀγρότας τῶν μικρῶν κτηματιῶν». Παρὰ τὴν τελευταίαν ταύτην μικρὰν παραχώρησιν προχωρεῖ εἰς τὴν γενίκευσιν, ὅτι «ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐξηρημένων ἀγροτῶν εἰς τὰς ἐλαττωμένας κτήσεις τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας... ἔζη ὑπὸ ὄρους ὁμοίους ἐκείνων τῶν μοναστηριακῶν 'παροίκων' τῆς Μακεδονίας» (σ. 12/3). Καὶ πάλιν λοιπὸν ὑπάρχει ἓνα «πιθανῶς». Μὴ ὑπαρχουσῶν πη-

γών περί τοῦ ἐναντίου εἶμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν τὰ συμπεράσματα τῆς συγγραφῆς, ἀλλὰ μετ' ἐπιφυλάξεως.

Λόγω τῶν χιλιάδων ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν μονάδων (household), τῶν ἐμφανιζομένων εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀπογραφικὰ ἔγγραφα, καὶ λόγῳ τῶν πολλῶν ἀπόψεων δυνατῆς ἐξετάσεως των, ἢ σ., διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς γενικώτερα συμπεράσματα, ἐφαρμόζει καὶ ποσοτικὴν ἀνάλυσιν τῶν στοιχείων των καὶ πρὸς τοῦτο χρησιμοποιεῖ καὶ αὐτὴ, ὡς καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτῆς (Κ. V. Hnostova, J. Lefort), ἠλεκτρονικὸν ἐγκέφαλον (computer), εἰς περιορισμένον βεβαίως βαθμὸν, ἐξ οὗ καὶ οἱ πολλοὶ στατιστικοὶ πίνακες εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς.

Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ὑπαρχόντων «πρακτικῶν» ἐπιλέγει «πρακτικὰ» τῶν ἀπογραφῶν ἀπὸ τοῦ 1301-1341 τῶν μονῶν 1. Ἰβήρων, 2. Λαύρας, 3. Ξενοφάντος, 4. Ζωγράφου, καὶ 5. Χιλανδαρίου, τὰ ὅποια θὰ ἀποτελέσουν τὸν κύριον κορμὸν τοῦ ὕλικου τῆς (main sample) καὶ τὰ ὅποια θὰ περιορίσουν τὴν ἔρευνάν τῆς βασικῶς εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ἀφῆνουςα ἐξω τὰ ἀποσπασματικά «πρακτικὰ» τῆς μονῆς Ξηροποτάμου καὶ ἐπιφυλασσόμενη νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τῆς τὰ καθυστερημένως δι' αὐτὴν δημοσιευθέντα «πρακτικὰ» τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου (ἐκδ. Μ. Lefort) καὶ νὰ ἐξετάσῃ χωριστὰ «πρακτικὰ» ἀφορῶντα εἰς χωρία τοῦ Θέματος Στρυμόνος.

Τὸ Κεφ. II ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἐξετάσεως τὸ «χωρίον» (the village), τὴν βασικὴν μονάδα ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως πληθυσμοῦ, καὶ μελετᾷ τὰς σχέσεις μεταξὺ γαιοκτῆμονος καὶ «χωρίου» ὡς ἐνότητος (σ. 24-71).

Διαπιστωθέντος πρῶτον ὅτι τόσον τὸ κλίμα ὅσον καὶ αἱ καλλιέργειαι (πλὴν καπνοῦ καὶ ὀρύξης) ἦσαν αἰ αὐταὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς καὶ σήμερον καὶ ὅτι ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ εἰς αὐτὴν ἦτο σημαντικὴ (34,3 ἄτομα, λίαν πιθανῶς, ἀνά χμ²), τὸ ἥμισυ δηλαδὴ τῆς σημερινῆς, καταλήγει εἰς τὰς ἐξῆς διαπιστώσεις: α) Ἄνκαι ἡ κοινότης τοῦ «χωρίου» ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελῇ παραγωγικὴν ἐνότητα, ὡς φορολογικὴ ἐνότης ὅμως ἔχει χάσει τὸ πλεῖστον τῶν λειτουργιῶν τῆς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Οὔτε ἡ συλλογικὴ φορολογικὴ εὐθύνη οὔτε τὸ «δίκαιον τῆς προτιμήσεως» (ἡ ὑποχρεωτικὴ προτίμησις κοινωνικῶς ἀδυνατοτέρων γειτόνων κατὰ τὴν πώλησιν ἢ ἐκμίσθωσιν κρατικῶν ἀγροτεμαχίων) ἐλειτούργουν, ὅπως ταῦτα ἐλειτούργουν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα (σ. 58). β) Εἰς τὰς βασικὰς οἰκονομικὰς του σχέσεις πρὸς τοὺς γαιοκτῆμονας τὸ «χωρίον» ἐνεργεῖ ὡς ἠνωμένον σύνολον (σ. 61). γ) Εἰς τὰς νομικὰς του σχέσεις πρὸς τοὺς γαιοκτῆμονας τὸ «χωρίον» ἐνεργεῖ ὡς νομικὸν πρόσωπον ἀντιπροσωπευόμενον ὑπὸ τοῦ «νομικοῦ» του, ὃ ὁποῖος συνήθως εἶναι ἱερεὺς (σ. 63).

Τὸ γενικὸν ὅμως συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι τὸ μακεδονικὸν «χωρίον» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἶχε χάσει ἢ ἔχανε ταχέως τὴν ἀνεξαρτησίαν του. Διετῆρει βεβαίως κάποιαν συνοχὴν καὶ μερικὰ ἴχνη τῆς λειτουργίας του ὡς συνόλου. Διὰ τὸ Δημόσιον δηλ. ἐξηκολούθει νὰ ἀποτελῇ σύνολον γῆς καὶ κατοικῶν. Εἰς τὰς οἰκονομικὰς του σχέσεις πρὸς τὸν γαιοκτῆμονα ἐνήργει βεβαίως ὡς σύνολον καὶ διετῆρει νομικὰς καὶ διοικητικὰς λειτουργίας. Ἄλλὰ «Ἡ ὕπαιθρος εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος ἐξεφευδαλίζετο ταχέως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Ὀλόκληρα «χωρία» ἢ τμήματα «χωρίων» ἐδίδοντο εἰς μοναστηριακοὺς καὶ λαϊκοὺς γαιοκτῆμονας. Αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατεῖχον μεγάλας ἰδιοκτησίας εἰς αὐτὰ (τὰ Θέματα), ἐνῶ τῆς Λαύρας καὶ τῶν Ἰβήρων ἦσαν αἱ πλουσιώτεραι εἰς γαίας καὶ «παροίκους» (σ. 64/5). Καὶ ὅμως καθ' ὁμολογίαν τῆς συγγραφῆς: «Εἰς ἀριθμὸν μικρῶν καὶ μετρίων λαϊκῶν γαιοκτημόνων εἶχε δοθῆ ἰδιοκτησία εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν (βλ. Appendix I)... Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ αὐτῶν. Ὑπάρχει μόνον μικρὸς ἀριθμὸς «πρακτικῶν» λαϊκῶν γαιοκτημόνων» (σ. 65). Ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους ὅμως πῶς ἐπιτρέπονται γενικεύσεις μὲ βάσιν μόνον τὰ «πρακτικὰ» τῶν Μονῶν καὶ πῶς ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐκφευδαλισμοῦ τῶν Θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅταν τὰ

κτήματα τῶν Μονῶν αὐτῶν δὲν καλύπτουν παρά μέρος μόνον τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῶν ἐν λόγῳ Θεμάτων;

Καί μία παρατήρησις γεωγραφική: Τὸ χωρίον Μамυτζιῶνος (P e t i t, Chil. No 92), τὸ ὁποῖον δις ἀναφέρει ἡ σ. ὁμοῦ μετ' ἄλλων κτημάτων μονῶν τοῦ Ἰθῶ εἰς τὴν Χαλκιδικήν, (σ. 45 καὶ σ. 61), ἔπρεπε νὰ λεχθῆ ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀλλὰ παρά τὴν Κωνσταντινούπολιν: ... ἔχειν δὲ τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονὴν (Χελανδαρίου) καὶ τὸ παρά τὰ παρὰ πόλιν ἤμισον τοῦ χωρίου τῆς Μамυτζιῶνας. Act. Chil. 92,5 (βλ. καὶ Act. Chil. 60, 29-Ἄνδρον. Β', 1321-61, 26-Ἄνδρον. Γ', 1321-82, 1). Ἐκεῖτο λοιπὸν τὸ χωρίον τῆς Μамυτζιῶνας «περὶ τὰ παραπόλιν», τὰ προάστεια δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὅποια ἐλέγοντο παρὰ πόλιν (= παρὰ τὴν πόλιν). Βλ. προχείρως Σ κ α ρ λ ἄ τ ο υ Β υ ζ α ν τ ῖ ο υ, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἰθῆναι 1860-69, τόμ. Β', σ. 1 κ.έ.

Εἰς τὸ Κεφ. III: Οἰκογένεια καὶ συγγενεῖς (Family and kinship, σ. 72-107), ἡ σ. ἀναζητεῖ τὰ ὀπισθεν τῆς φορολογικῆς προσώψεως τῶν «πρακτικῶν» διαφαινόμενα ἴχνη τῆς ὀργανώσεως τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὰς συγγενικὰς αὐτῆς σχέσεις, διὰ νὰ παρουσιάσῃ ἀρκετὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας εἰς τὴν βάσιν τῆς, ὅπου «institutions were formed by an interaction of spondaneous social links, state action, and developing feudalism (!)» (σ. 72).

Τί κρίμα ὁμως ὅτι αἱ πηγαι δὲν τὴν βοηθοῦν πολὺ καὶ μὲ ἀξιέπαινον εἰλικρίνειαν ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ φορολογικὴ μορφή τῶν «πρακτικῶν» ἀποκρύπτει τὴν πραγματικὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας: «it is dangerous to assume that the information given in the «Praktika» always reflects the actual organisation of society, since the 'Praktika' were drawn up for fiscal purposes and may, therefore, merely reflect a bureaucratic structure superimposed on the actual and disguising it» (σ. 72). Παρ' ὅλον τοῦτο ἐπιδίδεται γενναίως εἰς κοπιαστικὴν καὶ ἐξονυχιστικὴν ἀνάλυσιν τῶν ὑπαρχόντων εἰς αὐτὰ στοιχείων.

Μετὰ τὴν διασάφησιν τῶν ἐννοιῶν: «Οἰκογένεια»(family)= Μονὰς ἀτόμων βιολογικῶς ὁμαίων ἢ διὰ γαμίας συγγενείας συνδεδεμένων, «καλλιεργητικὴ ὁμάς»(household)= Μονὰς συνοικοῦντων συνιδιοκτητῶν καλλιεργητῶν, καὶ «Ἐστία»(hearth)= Μονὰς φορολογικῶς συνυποχρέων, καὶ τῶν περιπτώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας αὐταὶ συμπίπτουν ἢ παραμένουν χωρισμέναι, ἐξετάζεται ἡ οἰκογένεια εἰς τὸν βιολογικὸν κοινωνικὸν τῆς ρόλον.

Διαπιστοῦται ὁ πατριαρχικὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ αὐτῆς: «Κυτταρικὴ μορφή» (nuclear family)= Σύζυγοι καὶ ἄγαμα τέκνα. «Καθῆτως ἠῤῥημένη μορφή» (vertically extended family)= Γονεῖς καὶ νυμφευμένα ἢ ὑπανδρα τέκνα μετὰ ἢ ἄνευ ἰδίων τέκνων, δύο ἢ τρεῖς δηλαδὴ συνοικοῦσαι γενεαί. «Πλαγίως ἠῤῥημένη μορφή» (laterally extended family)= Οἰκογένειαι κυτταρικῆς μορφῆς συνοικούντων ἀδελφῶν. Καὶ μία τετάρτη μικρὰ κατηγορία καθῆτως καὶ πλαγίως ἠῤῥημένων οἰκογενειῶν.

Ἐκ τοῦ σχετικοῦ πίνακος μορφῶν οἰκογενειῶν (table III-1, σ. 81) διαπιστοῦται ὅτι εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος δὲν ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή οἰκογενείας, ὅπως συμβαίνει τοῦτο εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, καὶ ὅτι ἐν γένει ἡ ἐπομένη κατηγορία δὲν εἶναι ἡ καθῆτως, ἀλλὰ ἡ πλαγίως ἠῤῥημένη μορφή οἰκογενείας. Ἡ δική μας ἀπορία εἶναι, μήπως τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή, ἔχομεν αὐτὴν τὴν ἐποχὴν πολλοὺς νεοφερμένους, «παροίκους», οἱ ὅποιοι δὲν ἐπρόφθασαν ἀκόμη νὰ ἀυξήσουν καθῆτως καὶ πλαγίως τὰς οἰκογενείας τῶν; Καὶ πόθεν προήρχοντο ἄραγε οἱ νεοφερμένοι αὐτοὶ «πάροικοι»; Ἡ γνώμη τῆς σ. εἶναι ὁμως ἄλλη: «vertically extended families may be important in a society, but cannot predominate statistically because of the shortness of the life and perhaps because of economic reasons» (σ. 82). Πῶς ἐξηγεῖται ὁμως τότε ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν κυτταρικὴν μορφήν οἰκογενείας εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω Θέματα; Δὲν ἐξηγοῦν ταύτην τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῆς σ., ὅτι «although the nuclear family is statistically predomi-

nant, the great majority of people must have lived in a extended household of somekind at a certain point in their lives» και ότι «the poorer households tend to consist of nuclear families, whereas larger households coincide with possession of land» (σ. 85). Είς την πλέον πιθανήν ἐξήγησιν θά φθάσῃ ἡ σ. περαιτέρω (σ. 101) ἐξ ἄλλων δεδομένων.

Ἐπιβεβαιῶς φαίνεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν ομάδων εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχομεν ὀγκώδεις παραχωρήσεις γαιῶν καὶ «παροίκων» εἰς μοναστήρια καὶ εἰς ιδιώτας (σ. 89). Ἡ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ὅμως πίνακος (Table III-4, σ. 90) παρατήρησις, ὅτι ἡ ἀναλογία ἀνδρῶν ἀρχηγῶν καλλιεργητικῶν ομάδων παραμένει ἐν τῷ χρόνῳ σταθερά, δὲν ὀδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὅποιαδήποτε ἐπίδρασιν καὶ ἂν ἔσχον ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1320 καὶ ἡ γενικὴ ἀστάθεια ἐπὶ τῆς δημογραφίας τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας, σχεδὸν οὐδεμίαν ἐπίδρασιν εἶχον ἐπὶ τῆς γενικῆς φυλετικῆς συνθέσεως τῶν ἀρχηγῶν τῶν καλλιεργητικῶν ομάδων» (σ. 89). Ὅχι μόνον διότι, ὡς ἡ ἰδία ἡ σ. παρατηρεῖ, «since the rate of remarriage of widowers is even less visible, no accurate statistical comparison may be established» (σ. 89), ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἀρνηθῶμεν τελειῶς δημογραφικὰς ἀλλαγὰς εἰς περιόδους μεγάλων ἀναστατώσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν πολεμικῶν τῶν γεγονότων ἔχουν ἀντίκτυπον κυρίως εἰς τὸν ἀνδρικὸν πληθυσμόν. Ἄλλωστε διάφορα περὶ τούτου λέγει, ὡς θά ἴδοῦμε, ἡ σ. περαιτέρω εἰς σ. 236 καὶ σ. 241.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον τῆς ἀγροτικῆς μακεδονικῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδία ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «our records do not permit us to follow the workings of these laws in detail» (σ. 90), τί ἀξίαν ἔχουν αἱ γινόμεναι παρατηρήσεις, ὅτι π.χ. οὔτε ἡ Νεαρά τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α', ἡ ἐπιδικάζουσα μόνον τὸ τρίτον τῆς περιουσίας εἰς ἀτέκνους χήρας ἢ χήρους (Ἀρμενόπ., Ἐξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. VIII, σ. 638, 662, 664), οὔτε ὁ βυζαντινὸς νόμος, ὁ προτιμῶν ἐν τῇ κληρονομίᾳ τὸν ἀδελφὸν θανόντος, συζύγου ἀτέκνου χήρας (Ἀρμενόπ., Ἐξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. III, σ. 638), φαίνεται νὰ εἶχον ἐφαρμογὴν εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις (σ. 91/2). Τὸ χρησίμον θά ἦτο νὰ μαθαίναμε εἰς ποίας περιπτώσεις δὲν εἶχον ἐφαρμογὴν. Ἐπίσης, ἐφ' ὅσον εἰς τὰ «πρακτικά», μόνον ὅταν γυναῖκα εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ομάδος, ὁ ἀπογραφεὺς σημειοῖ αὐτὴν ὡς χήραν, τί συμπέρασμα ἢ μπορεῖ νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ γυναικῶν χηρῶν εἰς τὸν σχετικὸν πίνακα (Table III-4, σ. 90), ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἰδία ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι «this phenomenon, unfortunately cannot be studied in detail, since we cannot form even a gross estimate of widowers» (σ. 92), καὶ τί ἀξίαν ἔχουν αἱ παρατηρήσεις, ὅτι τὸ φαινόμενον γυναικὸς ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ομάδος εἶναι παροδικόν, ἰσχύον ἀπὸ τῆς χηρεύσεώς της μέχρι τοῦ νέου γάμου της (σ. 94), καὶ ὅτι τὸ φαινόμενον ἀρρένων ἀδελφῶν ἀπὸ κοινου ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ομάδος ἰσχύει μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἐνὸς ἐξ αὐτῶν;

Ἀντιθέτως, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν πινάκων III-6 καὶ III-7 (σ. 99) «are not and cannot be entirely accurate», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς δὲν προχωροῦν πολὺ εἰς τὴν καταγραφήν τῶν συγγενικῶν σχέσεων οἰκογενειῶν, πολλάκις οὔτε μέχρι τοῦ συγγενικοῦ βαθμοῦ πρώτων ἐξαδέλφων, θεμελιούται αὐτὴν τὴν φορὰν ἡ παρατήρησις τῆς σ., ὅτι «the real number of related households exceeds the number of relationships which have been registered by the apographeus» (σ. 100), καὶ ἐπομένως τὸ παρατηρούμενον, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄνευ συγγενειῶν καλλιεργητικῶν ομάδων ἀξάνει αἰφνιδίως κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τὸ 1338-1341 εἰς 62% ἐναντι 44% τῶν προηγουμένων ἀπογραφῶν τοῦ 1300-1301 καὶ 1320-1321, ὀδηγεῖ πράγματι εἰς τὸ λίαν πιθανὸν συμπέρασμα τῆς σ., ὅτι «ἐξηφανίσθησαν πολλαὶ ἀπὸ τὰς παλαιὰς καλλιεργητικὰς ομάδας τῶν χωρίων καὶ μέγα ποσοστὸν ἐξ αὐτῶν ἀντικατεστάθη ὑπὸ νεοφερμένων, οἱ ὁποῖοι συνήθως δὲν συγγενεοῦν μεταξύ των» (σ. 101). Διατί

ὅμως ἐξηφανίσθησαν πολλαὶ ἐκ τῶν παλαιῶν καλλιεργητικῶν ομάδων τῶν χωρίων μετὰ τὰς μέχρι τοῦ 1321 ἀπογραφάς, μετὰ δηλαδὴ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τοῦ 1320, ἂν ὄχι λόγῳ τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας μετ' αὐτόν, τῆς ὁποίας τὴν δημογραφικὴν ἐπίδρασιν ἐμείωσε προηγουμένως ἡ συγγραφεὺς (βλ. σ. 89);

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τοῦ κεφαλαίου εἶναι, ὅτι «ἄνκαι ἢ κυτταρικῆς μορφῆς οἰκογένεια ἦτο ἢ ἐπικρατοῦσα μορφή ὀργανώσεως τῆς καλλιεργητικῆς ομάδος εἰς τὴν βυζαντινὴν Μακεδονίαν, σύνθητες ἦτο νὰ ζοῦν ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην διάφοροι συγγενεῖς. Ἐπὶ πλεόν μέγας ἀριθμὸς οἰκογενειῶν τοῦ χωρίου εἶχον μεταξύ των συγγένειαν ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας. Ἄνκαι δὲν γνωρίζομεν ὅλας τὰς ἐπιπτώσεις τῆς συγγενείας αὐτῆς, γνωρίζομεν ὅτι διεδραμάτιζε ρόλον εἰς τὴν κληρονομίαν τῆς κτηματικῆς περιουσίας καὶ εἰς τὴν φροντίδα τῶν ἡλικιωμένων καὶ τῶν ἐχόντων ἀνάγκην προστασίας» (σ. 107). Ὅμοιοι ὄνομα συμπεράσμα ὄχι ἀνάλογον τοῦ μεγάλου κόπου τῆς συγγραφῆς.

Εἰς τὸ κεφ. IV ἢ σ. ἐξετάζει τὰ ὀνόματα (Names, σ. 108-141), ὀνόματα βαπτιστικά καὶ ὀνόματα ἐπιθετα, τῶν «παροίκων» τῆς Μακεδονίας, ὅπως ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους εἰς τρεῖς ἀπογραφάς (1300-1301, 1320-1321, 1338-1341), καὶ κάμνει ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις:

Τὰ βαπτιστικά ὀνόματα προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ βαπτιστικά ἀναφερόμενα εἰς φυσικὰ χαρακτηριστικά, εἰς ἠθικὰ χαρακτηριστικά, εἰς τοπωνύμια, εἰς προλήψεις ἢ εἶναι ξένης καταγωγῆς (πολὺ ὀλίγα, μεταξύ τῶν ὁποίων τὸ Lumbertos θὰ ἤμποροῦσε νὰ εἶναι Humbert καὶ ὄχι Robert, ὡς λέγει ἡ σ. εἰς σ. 113) ἢ εἶναι ἐθνικά. Ἡ ἐπιλογή ἀσυνήθων βαπτιστικῶν ὀνομάτων ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τιμηθοῦν ζῶντες ἢ νεκροὶ συγγενεῖς (σ. 117), ἄνκαι δὲν διακρίνεται σχεδὸν ὀνοματοθεσίας (no pattern can be established, σ. 114), πλὴν τῆς διαιωνίσεως τῶν ὀνομάτων τῶν προγόνων διὰ τῶν ἀπογόνων (σ. 118).

Τὰ ἐπιθετα ὀνόματα δηλοῦν τέχνην ἢ ἐπάγγελμα ἢ εἶναι τοπωνυμικά ἢ παρατσούκλια (nicknames) ἢ προέρχονται ἀπὸ παρατσούκλια (Table IV-1, σ. 121).

Τὰ τοπωνυμικά δεικνύουν μετανάστευσιν εἰς Μακεδονίαν α) ἐκ τῆς κάτω Ἑλλάδος, γενομένην, λίαν πιθανῶς, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Μακεδονίαν (μετὰ τὸ 1224) ἢ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν (μετὰ τὸ 1261), β) ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, γενομένην, λίαν πιθανῶς, μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μιχαὴλ Η' πρὸς τὰ ὑπολείμματα τῶν λατινικῶν κρατιδίων, οἱ ὅποιοι ἔκαμον δύσκολον τὴν ζωὴν εἰς τὰς νήσους, γ) πολὺ ὀλίγα τοπωνυμικά δεικνύουν μετανάστευσιν ἐκ Μ. Ἀσίας, καὶ δ) τὰ πλεῖστα τοπωνυμικά δεικνύουν μετανάστευσιν ἐντὸς τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμφυλίου πλέμους τοῦ 1320.

Εἰς τὸν πίνακα IV-2 (σ. 131) ἡ σ. δίδει τὴν στατιστικὴν κατανομὴν εἰς ἑκατοστιαία ποσοστά τῶν τοπωνυμικῶν διαφορῶν τόπων κατὰ τὰς τρεῖς ἀπογραφάς, τοῦ 1300-1301, 1320-1321 καὶ 1338-1341, εἰς τὸ θέμα Θεσσαλονίκης. Παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν ἀπογραφὴν (τοῦ 1320-1321) τὰ ποσοστά τῶν τοπωνυμικῶν ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου αὐξάνουν εἰς 13% ἔναντι 8% τῆς προηγουμένης ἀπογραφῆς (τοῦ 1300-1301). Τοῦτο ὅμως δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν προηγουμένην (σ. 128) ὑπόθεσιν τῆς σ., ὅτι ἡ μετανάστευσις αὐτὴ ἐγένετο, λίαν πιθανῶς, μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μιχαὴλ Η' κατὰ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν λατινικῶν κρατιδίων, ἀφοῦ ὁ Μιχαὴλ Η' ἀπέθανε τὴν 11ην Δεκεμβρίου 1282 καὶ οἱ πόλεμοί του εἶχον τελειώσει 20 ἔτη πρὸ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1300-1321. Ἡ μετανάστευσις αὐτὴ πρέπει νὰ ἐγένετο μεταξύ 1300 καὶ 1320.

Πολὺ ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ πίναξ IV-3 (σ. 132), ὁ ὁποῖος δίδει ἑκατοστιαία ποσοστά σλαβικῶν ὀνομάτων κατὰ τὰς τρεῖς γνωστὰς ἀπογραφάς εἰς τὸ θέμα Θεσσαλονίκης, καὶ ὁ πίναξ

IV-4 (σ. 133), ό όποίος δίδει έκατοστιαία ποσοστά σλαβικών όνομάτων κατά τās τρεις άπογραφάς του 1316, του 1325 και του 1341 εις τó Θέμα Στρυμόνος.

Εις τόν πρώτον τά ποσοστά κατέρχονται από 8% τó 1300-1301 εις 5% τó 1320-1321 και εις 3% τó 1338-1341. Εις τόν δεύτερον τά ποσοστά κατ' άρχάς κατέρχονται από 26% τó 1316 εις 16% τó 1325, αλλά άνέρχονται εις 30% τó 1341.

Πρώτη διαπίστωση είναι, ότι εις τó Θέμα Στρυμόνος έχομεν περισσότερα σλαβικά όνόματα παρά εις τó Θέμα Θεσσαλονίκης. (Πολύ περισσότερα έχομεν εις τó Θέμα Στρωμνίτης, βλ. σ. 133/4). Δέν πρόκειται όμως περι σλαβικών πληθυσμών. "Όπως όρθως παρατηρεί ή σ., οί φορείς σλαβικών βαπτιστικών όνομάτων είναι μέλη έλληνικών άγροτικών οικογενειών, αί όποία δέν φέρουν σλαβικών έπίθετον. Πρόκειται λοιπόν περι έπιβωσάντων σλαβικών βαπτιστικών όνομάτων, καταγομένων έκ παλαιών δημογραφικών καταστάσεων (όταν ύπήρχον αί Σκλαβηνία), τά όποία μετεδόθησαν έκ παραδόσεως εις άπογόνους. Λέγει ή σ. «It would be dangerous to try to draw firm conclusions about the ethnic composition of the macedonian countryside» (σ. 133). Και «a certain number of the peasant families under examination have one or more members who bear a clearly slavie name such as Drazos, Sneagoula, Dragosthivos and so on. These families do not necessarily, indeed do not usually, have a proper name which denotes immigration from a slavie region; rather, it is the names themselves which are slavie» (σ. 132).

Δέν ύπάρχει λόγος νά άσχοληθώμεν, όπως ή σ., με μεμονωμένα ξενικά όνόματα, όπως Άλβανίτης, Βλάχος, Βλαχόπουλος ή Άρμενόπουλος (σ. 130) ή Μπέρον ό Φράγγος, Μιχαήλ Βασμούλος (Γασμούλος δηλ.) ή Ιωάννης ό έξ Ιουδαίων (σ. 134), τά όποία άντιπροσωπεύουν παράδοσιν όνοματοθεσίας ή προσωπικήν περιπέτειαν ζωής. Ούτε βεβαίως με τήν γένεσιν και τήν εξέλιξιν τών «nicknames» (παρατσούκλια) ή τήν έξακρίβωσιν ταυτότητος διά τών συγγενικών δεσμών (ώς π.χ. Γεώργιος ό γαμβρός του Ζαχαρίου ή χήρα Ζωή ή Τζυκαλώ) (σ. 135-140). Πλέον ένδιαφέροντα είναι τά γενικά συμπεράσματα τής συγγραφέως: α) "Ό συνηθέστερος και συνεχέστερος τρόπος ταυτισμού προσώπων είναι ό διά τών συγγενικών δεσμών: «It seems clear that over time the most constant, common, and viable form of identification was stated or unstated family relationship, while identification by toponymic and craft, common in the first half of the fourteenth century, was less commonly used in the very early 'apographai' and was no longer much employed in the fifteenth century». β) Σημειούνται μεταναστεύσεις άγροτών εις Μακεδονίαν έξ άλλων μερών του Κράτους: «it is also obvious that among the peasants of Macedonia there were some who had immigrated from other regions of the empire into what may have seemed a safe area» (σ. 140). Και γ) Σημειούνται και φυγαι «παροίκων» έκ τών μοναστηριακών κτημάτων: «The fourteenth century byzantine 'paroikos' was a man whose every close relative and every possession was known to his landlord and to the state. And yet despite this fact, and despite the presumed effort, of the landlord to keep his 'paroikoi' on the domain, there was in this period a significant movement of families of 'paroikoi' out of the monastic lands into places where we cannot find them because of the paucity of the sources» (σ. 141). Διαπιστοϋται λοιπόν έκ τών έγγραφών τών μονών του Άθω ή ύπαρξις πυρήνος γηγενούς έλληνικού άγροτικού πληθυσμού εις τήν Μακεδονίαν κατά τόν 14ον αιώνα. Τοϋτο έκ τής σταθερότητος τής όνοματοθεσίας. Διαπιστοϋται και κίνησις «παροίκων» παρά τās ύποχρεώσεις των, αλλά τοϋτο είναι μάλλον άποτέλεσμα άνωτέρας βίας έκ πολεμικών γεγονότων.

Τό Κεφ. V, εις τó όποίον εξετάζεται ό έξηρημένος άγρότης και τά περιουσιακά του στοιχεία (the depended peasant and his holding), είναι τó μεγαλύτερον τής εργασίας τής συγγραφέως (σ. 142-222) και τó δυσκολότερον μέρος τής έρεϋνης τής. Εις αυτό μελετώνται α) ή κοινωνική ύπόστασις του «παροίκου»(the status of paroikos), β) τά περιουσιακά στοι-

χεῖα τοῦ ἀγρότου καὶ ὁ φόρος του (the peasant holding and the telos), γ) ἡ ἀπαλλοτριώσις τῶν περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἡ κληροδότησις (alienation of the holding and inheritance), καὶ δ) ὁ γεωργὸς καὶ ὁ γαιοκτῆμων (the peasant and the land lord).

The status of paroikos. Ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι δὲν ἔχει καθορισθῆ σαφῶς οὔτε ἡ ἀκριβῆς μορφή οὔτε ἡ ἔκτασις τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ Δημόσιον, τὴν Μονὴν ἢ τὸν Γαιοκτῆμονα τοῦ «παροίκου», τοῦ ἐξηρημένου δηλαδὴ βυζαντινοῦ ἀγρότου τοῦ 14ου αἰῶνος (neither the exact form of the dependence nor its extent have been clearly established, σ. 142). Ἐπειτα, ὑπάρχει ἡ ἄποψις, ὅτι ὑπῆρχον ἐλεύθεροι γεωργοὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα, καὶ ἡ ἄποψις, ὅτι εἶναι παραπλανητικὰ τὰ σχετικὰ τεκμήρια καὶ οἱ φαινομενικῶς ἀνεξάρτητοι γεωργοὶ εἶναι «παρόικοι» τοῦ Δημοσίου (fisc). Ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἡ σ. ἀσφασίζει πλὴν εὐκόλως ὅτι οἱ πλείστοι τῶν ἀγροτῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων ἦσαν «παρόικοι» (most of the Macedonian peasants of the palaeologan empire were, I believe, «paroikoi», σ. 144). Τοῦτο, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ιδιωτῶν γαιοκτημόνων, τῶν ἐχόντων κτήματα εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ὄγκος τῶν κτημάτων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ Παράρτημα I (Appendix I, σ. 300-305): «makes it impossible to think of the Macedonian population as one which included many independent peasants» (σ. 144). Πράγματι εἰς τὸ Παράρτημα I εἰς 120 περίπου τοποθεσίας (ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὴν παρὰ τὸν Ἄλμυρον Κορακομονὴν καὶ τὰς παρὰ τὰ Σκόπια καὶ τὸ Στυπεῖον τοποθεσίας, μὴ συμπεριλαμβανομένας εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος) ὑπάρχουν 63 περίπου ιδιώται γαιοκτῆμονες, δηλαδὴ 2 περίπου κατὰ μέσον ὄρον εἰς ἐκάστην τοποθεσίαν. Πολὺ ὀλίγοι βεβαίως. Ἄλλὰ αἱ τοποθεσίαι αὐταὶ (τὰ χωρία) εἶναι αἱ μόναι γνωσταὶ χάρις εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα καὶ δὲν καλύπτουν ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν Θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος. Δὲν ἔχομεν βεβαίως χάρτην τῆς ἐποχῆς μὲ ὅλα τὰ χωρία τῶν δύο Θεμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ εὕρισκον οἱ αὐτοκράτορες Παλαιολόγοι καὶ μετὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1341 νέα χωρία νὰ παραχωρήσουν εἰς Μονὰς καὶ ιδιώτας, ἐὰν αἱ ἀνωτέρω 120 τοποθεσίαι καὶ τῶν τριῶν ἀπογραφῶν ἐκάλυπτον ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν δύο Θεμάτων; Ὅ,τι δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης ἀκόμη σώζεται τὸ χωρίον Καβάσιλα πρὸ τῆς Βεροίας καὶ τὰ κτήματα τοῦ Καβάσιλα δὲν ἀναφέρονται εἰς μοναστηριακὰ ἔγγραφα. Θὰ ἤμπορούσαμεν νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ παραδείγματα. Δὲν ἐξάγεται λοιπὸν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ Παράρτημα I τὸ συμπέρασμα τῆς συγγραφέως καὶ δὲν εἶναι «impossible to think» ὅτι ὑπῆρχον πολὺ περισσότεροι ἐλεύθεροι ἀγρόται καὶ ιδιωτικὰ κτήματα, ἂν ὄχι περισσότεροι ἐλεύθεροι τῶν «παροίκων» καὶ περισσότερα ιδιωτικὰ τῶν μοναστηριακῶν, εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Τί σημαίνει ὁμως ὁ ὅρος «παρόικος» ἀπὸ νομικῆς καὶ πρακτικῆς ἀπόψεως; Ἐρωτᾷ ἡ ἰδία ἡ σ. καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα (σ. 144 κ.έ.). Δὲν ἱκανοποιεῖ ὁμως ἡ ἀπάντησις. Ὁ «παρόικος» δὲν ἦτο βεβαίως δοῦλος μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄρου κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν νόμον. Ἐμποροῦσε, λέγει ἡ σ., νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ιδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθήκην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ιδιοκτησίαν του, χωρὶς οὔτε τυπικὴν ἄδειαν τοῦ γαιοκτῆμονος νὰ ζητήσῃ. Χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ ἡ σ., πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἰδικὴν του προσωπικὴν ιδιοκτησίαν καὶ ὄχι βεβαίως ἰδιοκτησίαν τοῦ γαιοκτῆμονος. Εἰς τὸν γαιοκτῆμονα κατέβαλε τοὺς ὀφειλομένους εἰς τὸ Κράτος φόρους. Διὰ ποῖα κτήματα; Διὰ τὰ ιδιόκτητα ἢ καὶ διὰ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτῆμονος, τὰ ὁποῖα ἐκαλλιέργει; Δὲν λέγεται. Ἐπλήρωνεν εἰς αὐτὸν ἐνοίκιον (rent), διὰ νὰ καλλιερῆ κτήματά του καὶ ὄφειλεν εἰς αὐτὸν διάφορα τέλη καὶ ὑπηρεσίας (services), χωρὶς, ὑποτίθεται, νὰ ἔχῃ δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτῆμονος. Δὲν γνωρίζομεν μόνον πότε ἡ σ. μὲ τὸν ὄρον «possessions of the peasant» ἐννοεῖ ἰδιοκτησίαν προσωπικὴν, χρησικτησίαν κτημάτων τοῦ γαιοκτῆμονος ἢ κινήτην περιουσίαν τοῦ ἀγρότου.

Ἡ σ. διαπιστώνει κατόπιν ἐπὶ παραδειγμάτων ἐκ τῶν ἐγγράφων ὅτι καθ' ὅλον τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ὑποτελία τοῦ «παροίκου» εἰς τὸν γαιοκτήμονα δὲν μετεβιβάζεται εἰς ὅλους τοὺς ἀπογόνους τοῦ «παροίκου» (σ. 155). Δὲν ὑπάρχουν ὁμοῦ τοιαῦτα ἐνδείξεις διὰ τὴν Μακεδονίαν τοῦ 14ου αἰῶνος: «No contemporary document provides a definite answer to the question of heritability of the status of 'paroikos' in the fourteenth-century Macedonia» (σ. 156). Ἡ ἰδίᾳ ὁμοῦ ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι «the grants to small lay landlords were, primarily, grants of revenues», παρεχωρεῖτο δηλαδὴ εἰς πρόσωπον ὀρισμένου ποσὸν εἰσοδημάτων, τὸ ὁποῖον διὰ τὴν παραχθῆ ἔχρειάζετο ὀρισμένης ἐκτάσεως κτῆμα καὶ ὀρισμένον ἀριθμὸν «παροίκων», ὅσοι «πάροιχοι» τυχὸν ἐπερίσσευον ἐδίδοντο εἰς ἄλλον γαιοκτήμονα (σ. 156). Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν πλεονασμάτων δὲν ἦσαν πλέον ὑποτελεῖς εἰς οὐδένα γαιοκτήμονα. Ἀφοῦ μάλιστα, ὅπως διαπιστώνει ἡ ἰδίᾳ ἡ σ. (σ. 157), προκειμένου περὶ μονῶν «It is likely that in granting a village to a monastery the state assumed that all the descendants of the inhabitants would be 'paroikoi' of the monastery». Καὶ «the partible inheritance system which predominated is another indication that the children of a 'paroikos' were expected to stay on the domain» (σ. 157). Καταλήγει λοιπὸν ἐπὶ τέλους ἡ σ. εἰς τὸ μόνον δυνατὸν συμπέρασμα, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφῆς μαρτυρία καὶ παρ' ὅλον ὅτι ὑπάρχουν παρεκκλίσεις ἐν fourteenth-century Macedonia all of the descendants of a 'paroikos' were expected to remain on the domain or under dependence» (σ. 158).

The peasant holding and the telos. Τὸ σπουδαιότερον ζήτημα τῆς παραγράφου αὐτῆς εἶναι νὰ ἐξακριβωθῆ, ἐὰν ἡ ἀγροτική ἐγκατάστασις, ἡ λεγομένη «στάσις» καὶ «στασίδιον», τοῦ «παροίκου», πληρὴ ζῶων, ἀμπελώνων ἢ κήπων μετ' ὀπωροφόρων δένδρων, ὡς καὶ γεωργικῶν μηχανημάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων οὗτος εἶχεν ἀπόλυτον κυριότητα καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπλήρωνε φόρον ἰδιοκτησίας (τέλος), περιεῖχε καὶ καλλιεργήσιμον γῆν. Ἐπ' αὐτοῦ ἡ σ. ὁμολογεῖ: «unfortunately, this question is not easy to resolve for the majority of peasant holdings» (σ. 161). Ἡ δυσκολία ἐγκεῖται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὰ «πρακτικά», πληρὴ ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «γῆ», ὁ ὁποῖος σημαίνει ἀναμφισβητήτως καλλιεργήσιμον γῆν, ἐνῶ «virtually all 'praktika' includ 'zeugaria' in the peasants 'staseis'» καὶ ὁ ὅρος «ζευγάριον» ἤμπορεῖ νὰ σημαίνῃ ἢ ἀπλῶς ζεύγος βοῶν, ὅποτε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» δὲν εἶχε καλλιεργήσιμον γῆν, ἢ ἤμπορεῖ νὰ σημαίνει ζεύγος βοῶν καὶ γῆν, ἢ ὁποῖα ἤμπορεῖ νὰ καλλιεργηθῆ ὑπ' αὐτῶν, ὅποτε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» κατεῖχε καλλιεργήσιμον γῆν ἰδικήν του. Ὑπάρχουν βεβαίως ἔμμεσοι ἐνδείξεις ὅτι οἱ ὅροι «ζευγάριον» καὶ «βοῖδιον» εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 14ου αἰῶνος σημαίνουν ἀπλῶς ζῶα, χωρὶς ἀνάλογον γῆν (σ. 162). Ὑπάρχουν ὁμοῦ καὶ ἄμεσοι ἀποδείξεις ἐξ ἐγγράφων τοῦ 14ου αἰῶνος, συγχρόνων πρὸς διασωθέντα «πρακτικά» Μονῶν, ὅτι οἱ ὅροι «ζευγάριον» καὶ «βοῖδιον» ἀναφέρονται εἰς ἐκτάσιν ἀγροτεμαχίον, ὅπως π.χ. «γῆν ζευγαρίων τεσσάρων» (σ. 163, σημ. 42).

Ἡ σ. δὲν ἤμπορεῖ νὰ καταλήξῃ εἰς ὀριστικὸν συμπέρασμα: «It cannot be stated conclusively that the term did not designate land as well as oxen when it appeared in the list of peasant possessions in the fourteenth century. The evidence on either side of this question is far from conclusive» (σ. 163). Κάνει ὁμοῦ μερικὰς περιέργους σκέψεις: α) «Ἀποκλείω πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ ἀγρότης, ὁ ὁποῖος ἔχει 'ζευγάριον' (βοῶν) ἔχει καὶ κληρονομικὰ δικαιώματα «κτήσεως» (possession) ἐπὶ τεμαχίου γῆς καὶ ὅτι τὰ κληρονομικὰ ταῦτα δικαιώματα ὑποδηλοῦνται διὰ τοῦ ὅρου 'ζευγάριον'. Ἐάν, πάντως, ἔχει δικαιώματα «κυριότητος» (ownership) ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ γῆς ἢ ἐάν τὸ ἀγροτεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸν γαιοκτήμονα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναπάντητον ἐρώτημα». — Ἐάν ὁμοῦ ἡ κτήσις ζεύγους βοῶν συνεπήγετο καὶ κληρονομικὸν δικαίωμα «χρησικτησίας» (possession) ἐπὶ ἀγροτεμαχίου, τότε ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὁ «πάροιχος» «κυριότητα» (ownership) ἐπ' αὐτοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει «open question».

β) «Είναι δυνατόν ή υποτέλεια του άγρότου να συνίστατο εις μέρος τής μεταβίβασης τής κυριότητος επί του άγροτεμαχίου άπ' αυτόν εις τόν γαιοκτήμονα. Τά άρχικά του δικαίωματα ιδιοκτησίας επέζησαν εις ύποτυπώδη μορφήν, ούτως ώστε τό 'ζευγάριον'—σημαίνουν όχι μόνον βοϋς, αλλά και τεμάχιον γής—έμφανίζεται ακόμη εις τόν κατάλογον τών κτήσεών του και πληρώνει ακόμη μικρόν φόρον επ' αυτόν». Περίεργα πράγματα. Διά ποίον λόγον μετεβίβασεν ό «πάροικος» μέρος τής κυριότητός του επί τής γής του εις τόν γαιοκτήμονα; «this, however, is only a conjecture at this point», λέγει ή σ. (σ. 164). Δέν θά ήτο καλύτερα εικάσια (conjecture), ότι τό «ζευγάριον» κατήντησε κατά τόν 14ον αιώνα μέτρον έπιφανείας γής (βλ. άνωτέρω «γήν ζευγαρίων τεσσάρων»), καλλιεργουμένης υπό του «παροίκου». επί τής όποιας ούτος είχε κληρονομικήν χρησικτησίαν μόνον και τής όποιας ιδιοκτήτης ήτο ό γαιοκτήμων ή ή Μονή; Ούτως εξηγείται ίσως καλύτερον, διατί εις τά πλείστα «πρακτικά» αναφέρονται «ζευγάρι», ένθ εις τās όλίγας περιπτώσεις, εις τās όποιας ό «πάροικος» έχει ιδιόκτητον γήν, αναφέρεται «γή» ή «χωράφιον» και όχι «ζευγάριον» και διατί ούδέποτε αναφέρεται «ζευγάριον» προκειμένου περί έγκαταλελειμμένων και μη καλλιεργουμένων άγροκτημάτων, τών λεγομένων «έξαλειμματικών στασιών», όπως διαπιστώνει ή ίδια ή σ. (σ. 162). Φυσικόν θά ήτο τότε και τό λεγόμενον υπό τής σ. ότι «villages which possessed large quantities of land tended to have a peasantry which owned relatively many 'zeugaria'» (σ. 164), άφοϋ ό όρος «ζευγάριον» χρησιμοποιείται προφανώς έδω ως μέτρον έπιφανείας γής. Βεβαίως εις τās περιπτώσεις, εις τās όποιας απαριθμούνται διάφορα ζώα του «παροίκου», τό «ζευγάριον» σημαίνει εκεί ζεύγος βοών, οί όποιοι βόες, ως τά μεγαλύτερα ζώα, τίθενται επί κεφαλής του καταλόγου τών ζώων, ένθ ή έγγειος ιδιοκτησία ακολουθεί μετά, ως παρατηρεί ή σ. (σ. 162). Άλλά τούτο δέν σημαίνει ότι τό «ζευγάριον» σημαίνει πάντοτε ζεύγος βοών μόνον. Τούτο διησθάνθη ή σ. λέγουσα: «either the terms have different meanings when they appear in different documents, or one must revise the current idea that a 'zeugarion', when it appears in a 'praktikon', refers simply to oxen» (σ. 163). Τά πράγματα όμως φωνάζουν δυνατότερα άπό τήν συγγραφέα, ή όποία δέν τολμά να άποφασίση και ταλαιπωρεί τόν αναγνώστην της.

Παρά τās κοπιώδεις αναλύσεις (Table V-3, σ. 165) και τās γραφικές παραστάσεις (Graph V-1, σ. 166-171) δέν υπάρχουν προβλήματα οϋδέ άπρόβλεπτοι διαπιστώσεις εις τά άλλα θέματα τής παραγράφου, όπως είναι ή κατανομή τών άλλων περιουσιακών στοιχείων (άμπελώνων, βοϊδίων, προβάτων, αϊγών) μεταξύ τών «παροίκων» τής Λαύρας και τών 'Ιβήρων. Ένδιαφέρουσα είναι ή παρατήρησις, ότι τό άποτελέσματα τής έπιδρομής τών Καταλανών του 1307-1309 και τών έμφυλίων πολέμων του 1320 κ.έ. είναι όρατά και εις τήν δραματικήν έλάττωσιν του αριθμού προβάτων και αϊγών εις τά κοπάδια, τά αναγραφόμενα εις τά «πρακτικά» τών τριών άπογραφών άπό του 1321-1341 (σ. 174).

Όσον άφορā εις τόν φόρον ιδιοκτησίας («τέλος»), ό όποιος έπληρώνετο δις του έτους, κατά Μάρτιον και Σεπτέμβριον, εις τό Δημόσιον ή τόν γαιοκτήμονα και του όποιου τά στατιστικά στοιχεία μελετά ή σ. εις τούς πίνακας V-4, V-6 και V-7 (σ. 177-179), ενδιαφέρουσαι είναι αί παρατηρήσεις της: α) ότι υπήρχεν έλάχιστον κατώτατον όριον εις τήν φορολογίαν (floor), τό όποιον έπλήρωνον και οί μη έχοντες περιουσιακά στοιχεία, β) ότι τούτο πρέπει να ήτο αντίστοιχον προς τό «καπνικόν», τόν παλαιόν βυζαντινόν φόρον διά πāsαν καπνίζουσαν έστίαν άσχέτως περιουσίας, και γ) ότι ή βάσις τής φορολογίας δέν ήτο ή οϋτή διά πάσας τās καλλιεργητικές όμάδας (household).

Συμπληρωματικοί φόροι και ήμέραι προσωπικής εργασίας κατ' έτος (άγαρεια), όφειλόμενα εις τόν γαιοκτήμονα, κλείουν τήν παράγραφον αϋτήν.

Alienation of the holding and inheritance. 'Η σ. διαπιστώνει (σ. 182-191) ότι χωράφια και άμπελώνες έπωλούντο πολλάκις υπό «παροίκου» εις Μονήν ή ιδιώτην. Αί μοναί του 'Α-

γίου Ὅρους κατέχουν ἔγγραφα, ὅπου πωλοῦνται ἢ δωρίζονται ἀγροτεμάχια ὑπὸ χωρικῶν εἰς τὰς Μονὰς καὶ οἱ χωρικοὶ αὐτοὶ εἶναι πολλὰκις «πάροικοι». Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ περιπτώσεις, πολὺ ὀλιγώτεραι, τοιούτων πωλήσεων καὶ μεταξὺ «παροίκων». Εἰς ὅλας ὁμοῦ τὰς τὰς πωλήσεις λέγεται ρητῶς ὅτι ὁ «πάροικος» κατέχει τὸ πωλούμενον ἀγροτεμάχιον μὲ πλήρη κυριότητα (δεσποτικῶς) ἢ ὅτι ἀποτελεῖ τοῦτο κληρονομίαν του (ἀπὸ πατρικῆς ἢ γονικῆς ὑποστάσεως—κατὰ λόγον γονικότητος), ὁπότε εἶναι ὁ ἴδιος «γονικάριος». Ὁ πιθανὸς λόγος τῶν πωλήσεων εἶναι ἡ ἀδυναμία καταβολῆς φόρων ἢ ἐπὶ τμηματικῆς πωλήσεως ἢ ἐξέυρεσις μέσων καλλιέργειας τοῦ ὑπολοίπου τοῦ κτήματος.

Ἔχουν λοιπὸν οἱ «πάροικοι» τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἐκτὸς τῶν γαιῶν τοῦ γαιοκτήμονος, τὰς ὁποίας καλλιεργοῦν ὑποχρεωτικῶς, καὶ ἰδιόκτητον καλλιεργήσιμον γῆν, πολὺ περισσοτέραν παρ' ὅσῃν διεπίστωσε μέχρι τοῦδε ἡ σ., ἡ ὁποία κάμνει τὴν ἐξῆς ὥραϊαν παρατήρησιν: «Δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις, ὅτι αἱ Μοναί-γαιοκτήμονες εἰς τὴν Μακεδονίαν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἀποστερήσουν ἓνα δοῦλον ἀπὸ ὅλα τὰ κινητὰ ἀγαθὰ του ἢ νὰ ἐκχωρήσουν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ 'παροίκου' εἰς ἄλλον τινά, ὅπως συνέβαινε εἰς τὸ Φραγκικὸν Πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως» (σ. 182). Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ ἐκφευδαλισμὸς τῆς γῆς καὶ τῶν ἀγροτῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος τὸν 14ον αἰῶνα;

Δὲν ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τίποτε τὸ ἀξιόλογον εἰς τὰς ἐκ τῶν πραγμάτων γενομένας, κατὰ τὰς διαπιστώσεις τῆς συγγραφῆς, τροποποιήσεις εἰς τὸ παραδεδομένον σύστημα κληροδοτήσεως κατ' ἴσας μερίδας τῶν κληρονόμων, τὸ ὁποῖον ἄλλως θὰ ἐπέφερεν ἀντι-οικονομικὸν κατατεμαχισμόν τῆς πατρικῆς κληρονομίας τῶν «παροίκων».

The peasant and the landlord. Ὁ τίτλος τῆς παραγράφου αὐτῆς δὲν καλύπτει σαφῶς τὸ περιεχόμενον τῆς. Ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος ἡ περιουσιακὴ κατάστασις τῶν «παροίκων» ἐχειροτέρευσε ὄχι τόσον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ κληρονομικοῦ συστήματος τῆς κατατήσεως τῆς πατρικῆς περιουσίας εἰς τοὺς κληρονόμους, ὅσον ὡς ἀποτέλεσμα ἄλλων παραγόντων ἀποσταθεροποιήσεως τῆς περιουσίας τῶν (σ. 221/2).

Ὡς τοιούτους παράγοντας ἡ σ. σημειοῖ μεγάλον βαθμὸν μεταναστεύσεως «παροίκων», ὀφειλομένης ὄχι τόσον εἰς τὸ κληρονομικὸν σύστημα, ὅσον εἰς περιουσιακοὺς λόγους: «Property seems to be an important factor in keeping the peasants on their land» (σ. 204). «The peasant population as a whole was becoming poorer as the fourteenth century progressed, and this is a fact which cannot be wholly explained by the inheritance system» (σ. 206). Καταδεικνύει βεβαίως τοιαύτην πτώχευσιν ὁ πίναξ V-II (σ. 209), ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου ὑπὸ τῆς σ. δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἡ σ. ἀποδίδει τοῦτο εἰς δύο παράγοντας: α) «First, as the population decreased, lands which had been cultivated may have return to fallow». Ἐδῶ ὁμως ὑπάρχει «φαῦλος κύκλος». Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν καλλιεργησίων ἐκτάσεων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀριθμητικὴν ἐλάττωσιν διὰ μεταναστεύσεως τῶν καλλιεργητῶν «παροίκων» ἢ ἢ μετανάστευσις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψιν ἀκαλλιεργητῶν τῶν καλλιεργησίων ἐκτάσεων; Ἐάν συμβαίνει τὸ πρῶτον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐκτάσεων. Ἐάν συμβαίνει τὸ δεύτερον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν μετανάστευσιν; β) «second there seems to exist a pressure that led to the alienation of peasant holdings and to the transfer of these lands out of the peasant community». Καὶ τὰ κτήματα ταῦτα δὲν περιήρχοντο εἰς χεῖρας ἄλλων γεωργῶν «παροίκων», ἀλλὰ «sales and donations of land benefited the landlord, in this case the monastery» (σ. 208). Ἡ σ. ἐπιφέρει παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὸ χωρίον Βραστά, ὅπου «the population of the village was not only smaller in 1321 than it had been in 1300, it was also much poorer» (σ. 210). Καὶ ἐν γένει: «it was generally rare in this period for the population of a village to increase over time, so that there must be special factors at work here» (σ. 211). Καὶ τοῦτο παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὰ χωρία τῆς Λαύρας Γραδίστα καὶ Σέλας παρατηρεῖται αὐξησις εἰς πληθυσμόν καὶ εἰς «βοϊδία» κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν.

Ὡς «special factors» θεωρεῖ ἡ σ. α) αὐτοκρατορικήν πίεσιν, διὰ νὰ περιέλθουν ἰδιωτικά κτήματα εἰς Μονάς, καὶ φέρει δύο παραδείγματα : Ἐνα ἐκ Μ. Ἀσίας, ὅπου κτήματα παρὰ τὴν Σμύρνην τῶν «παροίκων» ἀδελφῶν Γουναροπούλων περιέρχονται δι' ἀναγκαστικῆς πωλήσεως κατόπιν αὐτοκρατορικῆς πιέσεως εἰς τὴν μονὴν Λεμβιωτίσσης. Ἐκ τοῦ μεμονωμένου καὶ διὰ τὴν Μακεδονίαν μακρυνοῦ παραδείγματος αὐτοῦ ἡ σ. συμπεραίνει: «the kind of forced sale of lands to the monasteries which appears in these documents was no doubt common in this period» (σ. 211/2). Ἐνα δεύτερον ἀπὸ τὸ χωρίον Κριτζιανὰ εἰς τὴν Χαλκιδικὴν τοῦ κατεπανικίου Καλαμαρίας, ὅπου ἐλεύθεροι κτηματῖαι, ἔχοντες κτήματα εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, ἀρνοῦνται νὰ τὰ παραχωρήσουν εἰς τὴν μονὴν Χελανδαρίου, ὅταν ὀλόκληρον τὸ χωρίον Κριτζιανὰ ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρόνικου Β' τὸ 1321 εἰς τὴν Μονὴν αὐτήν, καὶ διατάσσονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος «νὰ μὴ προβάλλουν ἀντίστασιν πρὸς τὴν Μονὴν εἰς τὴν κυριότητά της ἐπὶ τοῦ χωρίου». Ἄνκαι δὲν εἶναι σαφές εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἀντίστασις αὐτῆ τῶν μικροκτηματιῶν πρὸς τὴν Μονὴν καὶ ἄνκαι ἡ ἴδια ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «Byzantine Macedonia does not provide case histories as complete as those of the Goumaropouloi» (σ. 212), ἐν τούτοις προχωρεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα: «if such pressures could be brought on small, independent proprietors it is not surprising that the possessors of the 'paroikoi' also should diminish over time, presumably falling under the complete control of the monasteries» (σ. 212/3). Ἐχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ σ. ἀγωνίζεται νὰ κάμη ὁμολέταν χωρὶς αὐγά, διὰ νὰ θρέψη τὴν προκατάληψιν της περὶ ἐκφευδαλισμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

Ὡς «special factor» τῆς μειώσεως πληθυσμοῦ καὶ κτημάτων θεωρεῖ ἡ σ. β) τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν-γαιοκτημόνων νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν περιουσίαν. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν ἐνδιαφέροντος διακρίνει εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἀγρότας τὸ πρῶτον ἐγκαθισταμένους εἰς κτήματα τῆς Μονῆς, ὅπως ἦσαν οἱ ἀκτήμονες καὶ μὴ ἀνήκοντες μέχρι τοῦδε ὡς «πάροικοι» εἰς οὐδένα, οἱ χαρακτηριζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀπογραφῶν ὡς «ἐλεύθεροι», σπανίως ἐδίδοντο ὑπὸ τῆς μονῆς καλλιεργήσιμοι ἐκτάσεις ἢ ἀμπελώνες (σ. 213). Αὐτοί, ὡς δεικνύει ὁ πίναξ V-2 (σ. 160), εἶχον πολὺ μικροτέραν ἰδιοκτησίαν καὶ ἐπλήρῳν πολὺ ὀλιγωτέρους φόρους. Ὅθεν συμπεραίνει ἡ σ. «this fact suggests that the monasteries had no interest in granting substantial plots to their 'paroikoi'» (σ. 214). Δὲν εἶναι ὁμως σαφές τί σημαίνει «granting substantial plots» εἰς τοὺς νέους αὐτοὺς «παροίκους», οἱ ὅποιοι ἐγκαθιστάμενοι ἐκαλλιέργουν πλέον κτήματα τῆς Μονῆς. Πρέπει ἴσως νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ Μονὴ δὲν ἐπῶλει εἰς αὐτοὺς καλλιεργησίμους ἐκτάσεις, ἀφοῦ δὲν ἐνδιαφέρετο νὰ ἔχη «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν; Ἦσαν ὁμως εἰς θέσιν οἱ νέοι αὐτοὶ ἀκτήμονες «πάροικοι» νὰ ἀγοράσουν κτήματα; Πῶς ἐξάγεται λοιπὸν τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τῆς συγγραφέως; Παρεμπιπτόντως παρατηρητέον: Οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἦσαν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐμφανιζομένους εἰς τὰ «πρακτικά», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς ἀποδεδειγμένως παρέλιπον πολλὰκις τὸν χαρακτηρισμὸν των ὡς «ἐλευθέρων» (σ. 213). Πῶς ὁμως δὲν ἐξίσωνον αὐτοὶ τὴν σημειουμένην ὑπὸ τῆς σ. σταδιακὴν μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων»;

Τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν ἀποδίδει ἡ σ. εἰς τὸ ὅτι «the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν τὴν βοηθεῖ ὁμως πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τοῦ «πρακτικοῦ» (σ. 215) διὰ τὸ (παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν) χωρίον τῆς Μαμυτζιῶνος, ὅπου οἱ «πάροικοι» ἔχουν «ζευγάρια» ἰδικῆς των καλλιεργησίμου γῆς καὶ ἄλλην ἰδιοκτησίαν, διὰ τὴν ὅποιαν πληρώνουν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος»), καλλιεργοῦν 600 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος καὶ ἔχουν ἐνοικίασει 1.500 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος, τῆς ὁποίας μοιράζονται μετ' αὐτοῦ ἐξ ἴσου τὰ προϊόντα. Πῶς συμβιβάζονται ταῦτα μὲ τοὺς προηγουμένους ἰσχυρισμοὺς τῆς σ. καὶ διατὶ αὐτὴν τὴν

φοράν δὲν γενικεύει ἡ σ., ὡς συνήθως, τὰ ἐκ τοῦ παραδείγματος συμπεράσματα; Ἡ ἴδια ὁμως ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτῆ τῶν μονῶν ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰ συμφέροντά των, διότι α) ἔχανον τὸν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος») τῶν ἐχόντων ἰδιωτικά κτήματα «παροίκων»των, τὸν ὅποιον εἰσέπραττον αὐταὶ ἀντὶ τοῦ Δημοσίου, καὶ β) ἔχανον τὸν παράγοντα, ὁ ὅποιος συνέβαλλεν εἰς τὴν σταθερὰν παραμονὴν τῶν «παροίκων»των εἰς τὰ κτήματα τῆς Μονῆς, τὴν προσωπικὴν δηλαδὴ ἀκίνητον περιουσίαν αὐτῶν (σ. 214). Δὲν φαίνεται λοιπὸν πολὺ πειστικὴ καὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἢ ἐρμηνεῖα τοῦτου ὑπὸ τῆς συγγραφῆς: «the fact that the monasteries do not appear to have acted in a way which would increase peasant property is only explicable if we assume that the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν πειθόμεθα ὁμως ὅτι αἱ Μοναὶ εἶχον τοιαύτην ἀντιοικονομικὴν πολιτικὴν, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ «ἐλευθεροὶ» ἐμφανίζονται εἰς τὰ «πρακτικά» πτωχότεροι.

Ἡ σ. κατόπιν κουράζεται ἐξετάζουσα διαφόρους περιπτώσεις, διὰ νὰ καταστήσῃ σαφὲς τὸ γνωστὸν εἰς τοὺς εἰδικούς, ὅτι «τέλος» καὶ «μορτὴ» ἢ «δεκαετία» εἶναι δύο διαφορετικοὶ φόροι. Ὁ πρῶτος εἶναι φόρος ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιῶνων τοιαύτην καὶ ὀφειλόμενος εἰς τὸν Διμόσιον ἢ τὸν προνοιάριον. Ὁ δεῦτερος εἶναι ἐνοίκιον εἰς εἶδος μὴ θεμελιῶνον ἰδιοκτησίαν καὶ ὀφειλόμενον εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην τοῦ κτήματος. Ὀνομάζει ὁμως τοῦτον ἡ σ. «φρουδαλικὸν φόρον» (σ. 215-221).

Πιστεύουσα, τέλος, ὅτι οἱ «πάροικοι» «did not flourish under these ties of dependence» καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «the bleak picture of decline which the patriarch Neilos painted at the end of the century, attributing it to the disasters which invasions had wrought on the countryside, had actually begun much earlier» (σ. 222). Ἡμεῖς συμφωνοῦμεν μᾶλλον μετὰ τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ Κεφ. VI ἀφιερώνει ἡ σ. εἰς τὴν μελέτην τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας (Size and movements of population, σ. 223-226). Ὡς δεικνύει ὁ πίναξ αὐτῆς VI-1 (σ. 226), διαπιστοῦται πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμητικοῦ μεγέθους τῶν καλλιερητικῶν ὀμάδων (households), ἡ ὅποια δὲν ὀφείλεται εἰς διάσπασιν τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν εἰς περισσοτέρας ὀλιγομελεῖς (individuation), ἀφοῦ δὲν παρατηρεῖται συγχρόνως προοδευτικὴ αὐξήσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀλιγομελῶν οἰκογενειῶν (σ. 225-228).

Ἡ σ. παραδέχεται ὅτι ὀρισμέναι περιπτώσεις ἐλαττώσεως ἢ καὶ αὐξήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλονται εἰς ἱστορικὰ γεγονότα ἐχθρικών εἰσβολῶν, ὡς ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, καὶ ταῦτας ἀναφέρει ἡ σ. (σ. 223-241), ἐν γένει ὁμως πιστεύει ὅτι μετανάστευσις εἶναι ὁ λόγος τῆς μειώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «migration played an important role, both in the cases of increasing population and in the cases where the population decreased» (σ. 242). Ἡ μετανάστευσις αὐτῆ, ὄχι μόνον ἀήθης αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν, ἀλλὰ καὶ ἐκπληκτικῶς μεγάλη (σ. 253), ὀφείλεται κατὰ τὴν σ. εἰς τὸν συνδυασμὸν καταστροφικῶν γεγονότων, ὅπως ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, ἡ ὅποια ἠλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1320-1321, καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Ἀνδρονίκου Β' καὶ Ἀνδρονίκου Γ', ὁ ὅποιος ἠλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1338-1341, καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ «πάροικοι» ἐγένοντο ὀλονὲν πτωχότεροι καὶ μέρος αὐτῶν εὐκίνητοτερον: «the effects of these wars, coupled with the fact that the 'paroikoi' were poor and becoming progressively poorer, made mobile a significant part of the population» (σ. 254). Ἡ σ. λοιπὸν δέχεται ὡς αἴτιον τῆς ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ οἰκονομικούς παράγοντας: «it is possible to show that economic factors played a role in the mobility of the population» (σ. 254).

Τοῦτο καταδεικνύεται κατὰ τὴν σ. (Table VI-11, σ. 256/7) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ πλουσιώτεροι εἰς «ζευγάρια» καὶ ἀμπελῶνας καλλιερητικαὶ ὀμάδες εἶναι αἱ σταθερώτεροι, ἐμφανιζόμενοι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφάς, ἐνῶ αἱ ἀσταθεῖς τοιαῦται, αἱ ἐμφανιζόμενοι μόνον

είναι μίαν ἐκ τῶν ἀπογραφῶν, εἶναι αἱ πτωχότεραι. Τὸ ἀσταθέστερον στοιχεῖον εἶναι οἱ «ἐλεύθεροι»: «the most unstable element in the population was the households consisting of «*eleutheroi*» (σ. 255), οἱ ὅποιοι εἶναι καὶ οἱ πτωχότεροι.

Ἐάν ὁμως ἡ διαπίστωση τοῦ Ostrogorsky, ὅτι οἱ «ἐλεύθεροι» δὲν εἶναι παρὰ πρόσφυγες «πάροικοι» (σ. 258), γίνῃ ἀποδεκτὴ, τότε ἡ μετακίνησις τῶν εἶναι ὁ λόγος τῆς πτωχείας τῶν καὶ ὄχι ἡ πτωχεία τῶν ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς τῶν. Ἐφοῦ δὲ οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἐγένοντο πρόσφυγες λόγῳ τῶν γνωστῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων, τότε αἱ ἀναστατώσεις εἶναι ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς τῶν, τῆς πτωχείας τῶν καὶ τῆς κατὰ τόπους ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὄχι οἰκονομικοὶ λόγοι, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι αἰτία τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Δὲν ἀποδέχεται ὁμως τὴν διαπίστωση τοῦ Ostrogorsky (Feodalite κτλ., σ. 331, 333) ἢ σ. λέγουσα: «but, when the rest of the population is also seen to include people who moved in and out of the domain but who were not designated as 'eleutheroi', mobility can no longer be considered as a distinguishing feature of the category of 'free' peasants» (σ. 258). Δὲν λησμονοῦμεν ὁμως τὴν παρατήρησιν τῆς σ. (σ. 213/4), ὅτι οἱ ἀπογραφεῖς δὲν ἐσημείωνον πάντοτε εἰς τὰ «πρακτικὰ» τὸν χαρακτηρισμὸν «ἐλεύθερος», ὁπότε τὸ «not designated as 'eleutheroi'» δὲν εἶναι βέβαιον καὶ κλονίζει τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν τῆς συγγραφῆς, τοῦτο δὲ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ostrogorsky. Ἐλλωστε ἡ σ. παραδέχεται ἡ ἴδια ὅτι αἱ πολεμικαὶ ἀναστατώσεις ἦσαν εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ αἰτία μετακινήσεως ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «the movement of people within Macedonia was also caused, in specific cases, by catastrophic events such as invasions» (σ. 260). Τοιαῦτα ἀναστατώσεις ἦσαν, ὡς γνωστὸν, ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν (1307-1309) καὶ οἱ πόλεμοι τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321-1322, 1327-1328) καὶ τὰ ἀποτελέσματά τῶν μαρτυροῦνται τὸ 1322 καὶ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, I, 137-138 (βλ. σ. 261). Τὸ δὲ 1341 ἐγκαταλείπονται τὰ χωρία Ὀβηλὸς καὶ Δοβροβίκεια τῆς μονῆς Ἰβήρων εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος λόγῳ ἐπιδρομῆς Τούρκων πειρατῶν (σ. 261). Ἡ ἴδια ἡ σ. λέγει ὅτι οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ «πάροικοι», οἱ ὅποιοι λόγῳ τῶν γεγονότων ἐκινουῦντο μεταξὺ Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατέφευγον καὶ εἰς ἄλλα κτήματα Μονῶν εἰς ἀσφαλεστέραν θέσιν ἢ ἴσως εἰς κτήματα ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων ἢ εἰς ὠχυρωμένας πόλεις ἢ ἐγίνοντο λησταὶ τῆς ὑπαίθρου (σ. 263/4). Αἱ Μοναί-γαιοκτήμονες, προσπαθοῦσαι νὰ ἀναπληρώσουν τὰ κενὰ, ἐγκαθίστων εἰς τὰ κτήματά τῶν νέας οἰκογενεῖας, αἱ ὅποια ἦσαν ἢ «ἐλεύθεροι», πρόσφυγες «πάροικοι» ἐξ ἄλλων τόπων, ἢ προήρχοντο ἀπὸ μὴ μοναστηριακὰ κτήματα ἢ προήρχοντο ἀπὸ τόπους ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας. Ἐλλω «these efforts failed and monastic revenues declined» (σ. 265).

Ἐπὶ ἄρχει λοιπὸν πράγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παροίκων» καὶ μείωσις τῶν περιουσιακῶν τῶν στοιχείων εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὰ ταραγμένα ἔτη τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀλλὰ ἡ σ. δὲν μᾶς ἐπεισεν ὅτι ταῦτα ὀφείλονται εἰς τὰς πτωχὰς οἰκονομικὰς καὶ καταπιεστικὰς κοινωνικὰς συνθήκας διαβιώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ λόγῳ ἐκφουδαλισμοῦ τῶν «παροίκων» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ τελευταῖον Κεφ. VII ἡ σ. μελετᾷ τὰς φυσικὰς κινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου (Natural movements of population, σ. 267-298), ὀνομάζουσα οὕτω τὰς φυσικὰς μεταβολὰς εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας τῆς Μακεδονίας λόγῳ αὐξομειώσεως τῆς ἀναλογίας ἀρρένων πρὸς θήλειες, νέων πρὸς ὄριμους καὶ ἠλικιωμένους καὶ ἀριθμοῦ τέκνων πρὸς ἀριθμὸν γονέων, διὰ νὰ προκαθορισθῇ τὸ δημογραφικὸν μέλλον τῆς ἐν λόγῳ κοινωνίας.

Ἐποστηρίζουσα ὀρθῶς ἡ σ. ὅτι ἡ ἀπογραφὴ ἐνός ἀπογραφῆος δίδει πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μὴ παραλείπουσα γυναῖκας ὡς φορολογικῶς ἀμελητέας, ὡς ὑπὸ τινῶν ἐλέγχθη, ἀφοῦ καὶ γυναῖκες ἐμφανίζονται ἔχουσαι φορολογικὰς ὑποχρεώσεις, καὶ μὴ περιοριζομένη εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἀνδρῶν καλλιεργητῶν (labor force), ὡς ἐπίσης ὑπὸ τινῶν

ἐλέχθη, ἀφοῦ καταγράφει καὶ μικρὰ παιδιά γεννηθέντα μεταξύ δύο πλησιοχρόνων ἀπογραφῶν, παρατηρεῖ ὅτι μεταξύ τῶν ἀπογραφῶν τοῦ 1300-1301 καὶ τοῦ 1320-1321 εἰς τὸ χωρίον Γομάτου ἔχουμεν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Ἰβήρων, καὶ μικρὰν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Λαύρας (Table VII-2, σ. 274). Προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, τὸ φαινόμενον δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309 (σ. 269-271). Πῶς ὁμως ἐξηγεῖται καὶ τί ἔμπορεῖ νὰ σημαίη τὸ φαινόμενον, δὲν λέγει ἡ συγγραφεύς. Χωρὶς στοιχεῖα δὲν ἐρμηνεύεται μεμονωμένον φαινόμενον.

Προκειμένου περὶ τοῦ δυσκόλου ζητήματος τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἡλικίας τῶν ὑπὸ μελέτην «παροίκων» τῶν ἀπογραφῶν διὰ συγκριτικούς σκοπούς, ἡ σ. προβαίνει εἰς θεωρητικὴν κατασκευὴν, διαιροῦσα τὸν πληθυσμὸν εἰς τρεῖς ομάδας ἡλικιῶν: 1) Μέχρι 20 ἐτῶν (age I), 2) Ἀπὸ 20-45 ἐτῶν (age II), καὶ 3) ἀπὸ 45 ἐτῶν καὶ ἄνω (age III), καὶ κατατάσσει τοὺς «παροίκους» τῶν ἀπογραφῶν εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς ομάδας μὲ κριτήρια, τὰ ὅποια δίδουν δι' αὐτοὺς τὰ «πρακτικά», π.χ. ὁ ἔχων ἐγγονούς, ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς «γέρων» καὶ ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφὰς ἀπὸ 1300-1341 πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν τρίτην ομάδα (age III). Ὁ ἔχων ἄγαμα τέκνα καὶ ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος εἰς τὰς δύο πρώτας ἀπογραφὰς τοῦ 1301 καὶ 1321 πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν δευτέραν ομάδα (age II) καὶ τὰ σαφῶς νέα ἄτομα εἰς τὴν πρώτην ομάδα (age I).

Ὁμολογοῦσα ὅτι τὰ κριτήρια ταῦτα δὲν εἶναι ἀσφαλῆ, ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν τὴν συνήθη ἡλικίαν γάμου καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὅλοι συνῆπτον γάμον, παραδέχεται ὅτι αἱ τεθεῖσαι ἡλικίαι διὰ τὴν κατάταξιν εἰς τὰς τρεῖς ομάδας παραμορφῶνουν τὴν εἰκόνα τῶν ομάδων. Ἄγαμοι τῆς age I ἔμπορεῖ νὰ μὴ εἶναι πλέον νέοι καὶ οὕτως ἡ age I διογκοῦται εἰς βᾶρος τῆς age II. Τὰ ἄγαμα τέκνα τῆς age II ἔμπορεῖ νὰ ἔχουν προχωρημένην ἡλικίαν καὶ οὕτως ἡ age II διογκοῦται εἰς βᾶρος τῆς age III. Οὕτω κατὰ τὴν πρώτην ἀπογραφὴν τοῦ 1300-1301 ἡ age III εἶναι ἡ ἰσχυρότερα καὶ ἡ age I ἡ παχυντέρα (σ. 274/5). Βάσει λοιπὸν μιᾶς πρώτης κατανομῆς τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰς τρεῖς ἀναφερθείσας ομάδας (Table VII-3, σ. 277) καὶ μιᾶς διορθωμένης τοιαύτης (Table VII-4, σ. 278), ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι «the age structure of our population changed significantly from 1300-1301 to 1338-1341». Ἡ ἀναλογία τῶν ἡλικιωμένων ἀτόμων εἰς τὸν πληθυσμὸν ηὔξησεν, ὡς καὶ ἡ τοιαύτη τῶν ἀτόμων μέσης ἡλικίας. Ἡ αὔξησις ἐγένετο εἰς βᾶρος τοῦ νεωτέρου στοιχείου τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ ὅποιον ὑπέστη μείωσιν (σ. 280). Τὸ θλιβερόν δημογραφικὸν συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι, ἄνκαι πρὸς τὸ παρὸν (1301-1341) ἡ πλέον παραγωγικὴ ὁμάς, ἡ δευτέρα ὁμάς (age II), εἶναι ἰσχυρά, εἰς τὸ ἄνωτερον μέλλον ἢ μὴ παραγωγικὴ ὁμάς, ἡ τρίτη ὁμάς (age III) θὰ αὐξάνῃ προστιθεμένων εἰς τοὺς ἐπιζῶντας αὐτῆς τῶν γηρασκόντων τῆς δευτέρας ὁμάδος, ἐνῶ ἡ νέα παραγωγικὴ ὁμάς, ἡ πρώην age I καὶ τώρα age II, θὰ εἶναι ὀλιγαριθμοτέρα παρ' ὅσον αὐτὴ ἦτο πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν: «would be lower than during the previous forty years» (σ. 284).

Τὴν διατυπωθεῖσαν ἀντίρρησην, ὅτι ἡ μείωσις τῆς age I ὀφείλεται εἰς μεταπήδησιν μελῶν τῆς λόγῳ γάμου εἰς τὴν age II, τοῦτου σημαίνοντος διὰ τὸ μέλλον αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τέκνων καὶ αὔξησιν τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τοῦ πληθυσμοῦ, καταπολεμεῖ ἡ σ. (σ. 284, σημ. 21) διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι: «the reproduction rate of the population tended to decline over time», ὡς τοῦτο καταδεικνύεται στατιστικῶς διὰ τοῦ πίνακος VII-7 (σ. 286), ὁ ὅποιος δίδει τὸ ὅλον ἐλαττούμενον κατὰ ἀπογραφὴν ποσοστὸν ἀπογόνων τῶν ομάδων ἡλικιῶν II καὶ III, ὡς καὶ διὰ τοῦ πίνακος VII-8, σ. 290, ὁ ὅποιος δεικνύει στατιστικῶς τὸ ποσοστὸν ἐπιζήσαντων ἀπογόνων κατὰ τὴν γόνιμον ἡλικίαν τῶν ἀναγραφομένων εἰς τὰ «πρακτικά» ζευγῶν (2, 15). Καὶ ἐπιλέγει ἡ συγγραφεύς: «the information which is being examined here presents the most persuasive and striking evidence of decline in the population of the monastic 'paroikoi' of Macedonia in the fourteenth century» (σ. 291/2).

Ὁ λόγος τῆς δραματικῆς αὐτῆς μειώσεως τοῦ ἀριθμοῦ γεννηθέντων καὶ ἐπιζησάντων τέκνων εἰς τὰ μοναστηριακὰ κτήματα (ἀπὸ ἀναλογίαν 3.5 κατὰ ζεῦγος γονέων μειώσις εἰς 2.15 ἐντὸς 40 ἐτῶν) εἶναι, λέγει ἡ συγγραφεύς, «probably complex». Παραδέχεται ὅτι «the uncertainties of the first decade of the fourteenth century and the civil war of the 1320' had very unsettling effects on the rural population. Also we are clearly witnessing not only a movement of people out of the monastic domains but also a decline in the birthrate» (σ. 292). Ἐάν ὅμως τὰ φαινόμενα ταῦτα ἦσαν ἀποτέλεσμα τῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων τῆς ἐποχῆς, τότε ἐπρόκειτο εἰς τὸ μέλλον ὑπὸ εἰρηνικὰς συνθήκας νὰ ἐξαλειφθοῦν καὶ δὲν ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἀπαισιόδοξον τῶν προβλέψεων τῆς συγγραφῆς.

Καὶ τώρα τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῆς ὅλης ἐργασίας τῆς συγγραφῆς μὲ τὰς ἰδικὰς τῆς λέξεις: «the life of the Macedonian peasant in the fourteenth century was very difficult. He was oppressed; he had little property and little freedom, and was at the mercy of natural and human hasards. Death was a constant companion. Disease had played an important role in the sortness of life of the peasant population; but economic exploitation and political upheavals exacerbated the already difficult conditions of existence» (σ. 298).

Πολὺ ζοφερά εἰκόν. Ἐς τὴν φωτίσωμεν ὀλίγον: Λέγει ἡ συγγραφεύς ὅτι ὁ Μακεδὼν ἀγρότης: «he had little property», ἡ ἴδια ὅμως εἶπεν ὅτι οὗτος εἶχεν ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν, ἀμπελῶνας, κήπους, ὀπωροφόρα δένδρα, ζῶα καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα (σ. 182 κ.έ.): «(he had) little freedom», ἡ ἴδια ὅμως εἶπεν ὅτι οὗτος ἤμποροῦσε νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθήκην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του, χωρὶς ἄδειαν τοῦ γαιοκτήμονος (σ. 144 κ.έ.). Ὅλα τὰ ἄλλα: «natural and human hasards», «death», «disease» καὶ «political upheavals» ἦσαν κοινὰ δι' ὅλον τὸν πληθυσμὸν τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν τὴν μοῖραν μόνον τῶν «παροίκων» τῶν μοναστηριακῶν καὶ τῶν λαϊκῶν κτημάτων.

Παρ' ὅλα ταῦτα πρόκειται διὰ γενναίαν ἐργασίαν, ἡ ὅποια ἐκόστισεν εἰς τὴν συγγραφεὰ τεράστιον κόπον καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τῆς ἀναγνωρισθῇ. Αἱ πηγαὶ τῆς δυστυχῶς ἦσαν περιορισμέναι καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς καὶ δὲν ἤμποροῦσαν νὰ στηρίξουν ὅσα ἤθελε νὰ στηρίξῃ ἡ συγγραφεύς, οὐδέποτε ὅμως ὑλικὸν πηγῶν ἐβασανίσθη τόσον εἰς χεῖρας ἐρευνητοῦ.

Ἄνκαι ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων τὰ συμπεράσματά τῆς ὄφειλον νὰ εἶναι περιορισμένα καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς, ἡ σ. ἐλαχτάρισε γενικώτερα συμπεράσματα καὶ παρεσύρθη εἰς τοιαῦτα, παρ' ὅλον ὅτι ἔχει τὴν ἐπιστημονικὴν τιμότητα νὰ ἀμφισβητῇ τὴν ἱκανότητα τῶν πηγῶν τῆς νὰ στηρίξουν τοιαῦτα γενικώτερα συμπεράσματα καὶ τὴν πρόνοιαν νὰ παρουσιάσῃ ταῦτα πολλὰκις ὡς προσωπικὰς τῆς εἰκασίας (most probable, I suggest κ.τ.).

Ἄρχισασα κάπως θορυβωδῶς μὲ τὴν γεννηθεῖσαν εἰς ἄλλα καθεστῶτα ιδέαν τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, σιγὰ-σιγὰ κατὰ τὴν ἐρευνάν τῆς ἐγκαταλείπει σιωπηρῶς ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν προκατάληψιν τῆς αὐτῆς καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας τῆς οὐδὲ κἂν ἀναφέρει τὴν λέξιν «ἐκφεουδαλισμός».

Παρ' ὅλον ὅτι πολλὰ συμπεράσματά τῆς δὲν πείθουν, μᾶς ἔδωκε α) καλὴν εἰκόνα τῆς δημογραφικῆς καὶ οικονομικῆς καταστάσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων» εἰς τὰ κτήματα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους μεταξὺ Ἀξιῶ καὶ Στρυμόνος, ἄνκαι ἡ εἰκὼν αὐτῆ θὰ ἦτο πολὺ διάφορος, ἐάν δὲν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν καλύπτει τὸ ὑλικὸν τῆς, αἱ ἀναστατώσεις τῆς εἰσβολῆς τῶν Καταλανῶν καὶ τοῦ πολέμου τῶν δύο Ἄνδρονικῶν, καὶ β) πρότυπον δημογραφικῆς μελέτης, τὸ ὅποιον θὰ ἐξευτελίση πᾶσαν μελλοντικὴν τοιαύτην, ἐάν δὲν τὸ μιμηθῇ αὕτη.

Χ α ρ α λ ά μ π ο υ ς Κ. Πα π α σ τ ά θ η, Τό νομοθετικόν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 142, χάρτης 1. Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν, 2.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ νομικοῖστορικὴ ἐργασία δὲν θὰ ἀφήσῃ ἀδιαφόρους ὄχι μόνον νομικούς, ἀλλὰ καὶ σλαβολόγους καὶ βυζαντινολόγους. Ἐξετάζουσα τρία ἐκ τῶν ἀρχαιότερων εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν μνημείων Κανονικοῦ καὶ Πολιτικοῦ Δικαίου, ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ δικαιοῦς ἀπόψεως (ἐν μάλιστα ἐξ αὐτῶν διὰ πρώτην φοράν ἀπὸ δικαιοῦς ἀπόψεως), καταλήγει εἰς συμπεράσματα κοινῶς ἐνδιαφέροντος διὰ νομικούς, σλαβολόγους καὶ βυζαντινολόγους. Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι: 1) Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μεθοδίου (= NM), 2) ὁ Zakon sudnyj ljudem (= Νόμος ἐκδικάσεως τῶν ἀνθρώπων, = ZSL) καὶ 2) ἡ Ἀνόνημος Ὁμιλία τοῦ κώδικος Clozianus (= Ἀν. Ὁμ.).

Ὡς βᾶσιν τῆς μελέτης τοῦ ὅ σ. ἔθεσεν ἐπιδεξίως τὸ ὀλιγώτερον μελετηθὲν ἐκ τῶν τριῶν ὡς ἄνω μνημείων, τὴν Ἀν. Ὁμ., καὶ διὰ τοῦτο εὐθὺς εἰς τὸ Κεφ. Α΄: α) Ἀφηγεῖται τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐκ Κροατίας κώδικος Clozianus τοῦ 11ου αἰῶνος, τοῦ περιέχοντος μεταξὺ τεσσάρων μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν ὁμιλίαν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν Ἀν. Ὁμ., εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν καὶ γλαγολικὴν γραφὴν, καὶ ἀποτελούντος κώδικα unicus αὐτῆς, τῆς ὁποίας ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἐκ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεώς της ὑπὸ Α. Dostál παραθέτει ἀμέσως κατόπιν (σ. 19-24). β) Παραθέτει τὰ ἄμεσα ἐξαγόμενα ἐκ τῆς πρώτης γνωριμίας μετὰ τοῦ κειμένου τῆς Ἀν. Ὁμ., τὰ ὅποια κατὰ τὸν σ. ἔχουν οὕτω (σ. 25/6):

1) Αὕτη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἐκτελοῦντας δικαστικά καθήκοντα ἐπιχωρίου ἄρχοντος.

2) Ὁ λαὸς τῆς χώρας, εἰς ἣν ἀναφέρεται αὕτη, εἶναι νεοφώτιστος εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἀλλὰ συνεχίζει τὴν ἐφαρμογὴν θεσμῶν τοῦ εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως ἐθιμικοῦ δικαίου του.

3) Ἀφορμὴν συντάξεως καὶ ἐκφωνήσεως τῆς Ἀν. Ὁμ. ἀπετέλεσεν ἡ παρά τις χριστιανοῦ ἄρχοντος ἀποπομπὴ τῆς γυναικὸς του καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ σύναψις γάμου μετὰ τῆς ἀναδεκτῆς του ἢ τῆς μητρὸς της τῆ ἀνοχῆ τοῦ ἡγεμόνος.

4) Ἡ Ἀν. Ὁμ. προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν γραπτῆς νομοθεσίας, ἀλλ' οὐχὶ πλήρους καὶ ὠλοκληρωμένης, εἰς τὴν ἐπίρρῳσιν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὁποίας ἀπεσκοπεῖ.

5) Ἡ Ἀν. Ὁμ. πειρᾶται νὰ καλύψῃ τὰ κενὰ τῆς προϋπαρχούσης αὐτῆς νομοθεσίας διὰ νέων διατάξεων καὶ διὰ τῆς θετικοποιήσεως τοῦ θείου δικαίου.

6) Κατὰ τῶν παραβαινόντων τὰς διατάξεις τοῦ δικαίου, ἡ Ἀν. Ὁμ. ἐπαπειλεῖ τὴν θεϊὰν τιμωρίαν καὶ ἐξίλασμόν.

7) Ἡ ὅλη δομὴ τῆς καθιστᾶ ταύτην ἀρχέγονον, ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν, δικονομικὸν ὀδηγόν.

Εἰς τὸ Κεφ. Β΄ (σ. 27-36) ἐξετάζεται τὸ νομικὸν περιεχόμενον τῆς Ἀν. Ὁμ., ἦτοι: α) Τὰ νομικὰ θέματα, εἰς τὰ ὅποια αὕτη ἀναφέρεται, καὶ ταῦτα ἐξετάζονται ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ρωμαϊκόν, τὸ βυζαντινο-ρωμαϊκόν καὶ τὸ Κανονικὸν δίκαιον. Εἶναι δὲ ταῦτα 1) ἡ ἀποστασία ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, 2) τὸ ἐκ πνευματικῆς συγγενείας κάλυμα γάμου, 3) ἡ μονογαμία, 4) ἡ μοιχεία, 5) ἡ λύσις γάμου, 6) ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. β) Αἱ δὲ ἰσοτιμίας τῶν διαδίκων, 2) ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεπηρέαστου ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, 3) ἡ ἀρχὴ τῆς ἐμ-μαρτύρου ἀποδείξεως, 4) ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσχύος καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ γραπτοῦ καὶ μόνον δικαίου, 5) ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητος ἀπονομῆς δικαιοσύνης, καὶ 6) ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ ἀναδρομικότητος ἀπονομῆς δικαιοσύνης.

Οὕτως ἐγνώρισεν ὁ ἀναγνώστης τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου καὶ τὸ νοηματικὸν καὶ νο-

μικόν περιεχόμενον τῆς Ἄν. Ὁμ., καὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὸ ἐξῆς τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων αὐτῆς, ἤτοι τοῦ προβλήματος τοῦ συντάκτου καὶ τοῦ τόπου καὶ χρόνου τῆς συντάξεώς της.

Εἰς τὸ Κεφ. Γ' (σ. 37-42) ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πρωτοτύπου ἢ μὴ τῆς Ἄν. Ὁμ. Ἀνατρέχει πρῶτον εἰς τὴν γνώμην τοῦ παλαιοῦ V. Koritar (1836), ὅτι ἡ Ἄν. Ὁμ. τυγχάνει μετάφρασις ἑλληνικοῦ ἔργου, ἀπολεσθέντος ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἐπισημανθέντος (σ. 37). Προσθέτει κατόπιν ὅτι αἱ περαιτέρω ἔρευναι τοῦ Grines (1943) καὶ τοῦ Vaillant (1947) ἐνίσχυσαν «τὴν ἄποψιν τοῦ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφραστικοῦ χαρακτῆρός της λόγῳ τῶν πολλῶν ἑλληνικῆς προελεύσεως ἰδιωτισμῶν τοῦ κειμένου της» (σ. 37/8). Παραθέτων δὲ κατόπιν τὰς γλωσσικὰς παρατηρήσεις τοῦ Vaillant, τὰς προδιδοῦσας ἑλληνικὸν πρότυπον, ἐπαναλαμβάνει: «Κατὰ ταῦτα ἡ ἄποψις περὶ τῆς ἐλλείψεως πρωτοτυπίας τῆς Ἄν. Ὁμ. καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι αὕτη τυγχάνει παλαιοσλαβικῆ μετάφρασις ἀγνώστου ἡμῖν ἑλληνικοῦ ἔργου παραμένουν μέχρι σήμερον κρατοῦντα» (σ. 38).

Μετὰ ταῦτα τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν καὶ τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν ἀνασκευάζει πρῶτος ὁ σ. μας, ὑποδεικνύων ὀρθῶς ὅτι οἱ ἑλληνισμοὶ τῆς Ἄν. Ὁμ., οἱ παρατηρηθέντες ὑπὸ τοῦ Vaillant, εἶναι ἐξ ἴσου δυνατόν νὰ ὀφείλωνται εἰς συγγραφέα ἔχοντα τὴν ἑλληνικὴν ὡς μητρικὴν γλῶσσαν καὶ γράφοντα εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν καὶ ὅτι τὸ ἱστορικὸν δεδομένον τῆς Ἄν. Ὁμ., τοῦ παρανόμου γάμου ἄρχοντος ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας, οὐδόλως ἀπαντᾷ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς. «Ἐπομένως, μὲ βάσιν κατ' ἀρχὴν τὸ ἱστορικὸν τοῦτο δεδομένον, πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὸν μεταφραστικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἄν. Ὁμ. ἐκ τῆς ἑλληνικῆς» (σ. 39).

Περαιτέρω ὁ σ., ἐξετάζων τὰ χωρία τῆς Ἄν. Ὁμ., ὅπου ἀναφέρεται «νόμος», ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ὁ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καταλήγει: «Ἐπομένως, ἐκ τῶν παρατεθέντων τριῶν χωρίων τῆς Ἄν. Ὁμ. καθίσταται ἐμφανὲς ὅτι, ἐκτὸς τοῦ δικαίου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὑπῆρχε καὶ εἰς «νόμος» γνωστὸς εἰς τὸ ἀκροατήριον, νόμος θετικοῦ δικαίου θεθεῖς ἐν ἰσχύει πρὸ τῆς συντάξεως τῆς Ἄν. Ὁμ. καὶ εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ὁποῖου ἀπέβλεπεν ὁ συντάκτης αὐτῆς» (σ. 41). Ὁ σ. δὲν καθορίζει ποῖος ἦτο ὁ «νόμος» αὐτός, ἐπιφυλασσόμενος νὰ τὸν ἀποκαλύψῃ ἀργότερον. Ὁ J. V a š i c a βεβαίως, (*L'œuvre juridique de SS. Constantin-Cyrille et Methode. Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἐόρτιος, ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἑτηρίδι, Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 174, τὸν ἔχει ἀποκαλύψει πρὸ πολλοῦ: «une confrontation avec le Zakon sudnyj a montré que l'oraison se rattache immédiatement au code mentionné et s'y réfère expressément... l'oraison de Methode suppose déjà l'existence du Zakon sudnyj».*) (βλ. καὶ J. V a š i c a, *Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit Zakon sudnyj ljudem, «Byzantinoslavica» 12, 1951, 154-174*), ἀλλ' ὁ σ., χάριν τῆς κλιμακώσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κοινου ἀναγνώστου, φαίνεται νὰ παραβιάζῃ ἐνταῦθα ἀνοικτὰς θύρας.

Εἰς τὸ Κεφ. Δ' (σ. 43-66) ὁ σ. ἐξετάζει τὰ δύο ἀρχαιότερα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ δικαίου τῶν Σλάβων, τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μεθοδίου (NM) καὶ τὸν Zakon sudnyj ljudem (ZSL), πρὶν νὰ συσχετίσῃ τούτους εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον πρὸς τὴν Ἄν. Ὁμ.

Διὰ τὸν NM, τοῦ ὁποῖου τὰ βασικὰ προβλήματα προελεύσεως, συντάκτου καὶ τόπου συντάξεως θεωροῦνται εἰς τὴν διεθνή βιβλιογραφίαν ὡς ὀριστικῶς λελυμένα, ἀφηγεῖται πρῶτον, σκιαγραφῶν τὸ σχετικὸν ἱστορικὸν πλαίσιον, τὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολῆς καὶ τῆς δράσεως τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἀπὸ τῆς αἰτήσεως τοῦ ἡγεμόνος αὐτῆς Ροστισλάβ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὸ 862 περὶ ἀποστολῆς ἱεραποστόλων εἰς τὴν χώραν του μέχρι τῆς διαλύσεως τῆς ἡγεμονίας τῆς Μοραβίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας της ὑπὸ τῶν Οὐγγρων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰῶνος (σ. 43-48).

Ἀποδειχθέντος ἀναμφισβητήτως ὑπὸ τοῦ H. F. Schmid ὅτι ὁ NM εἶναι πιστῇ ἀπο-

σπασματική μετάφρασις εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν τῆς Συναγωγῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ ὑποστηριχθέντος ὑπὸ τοῦ W. Lettenbauer ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιοσλαβικῶν «γλωσσῶν» εἰς τὸν Cod. Lat. Mon. 14008 ὅτι ὁ NM εἶχε καταρτισθῆ πρὸ τοῦ 880, ὁ σ. ἐξετάζων καλύτερον τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας συμπεραίνει ὅτι «ἡ πλήρης σύνταξις τοῦ Νομοκάνωνος ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου ἐξεπονήθη προφανῶς κατὰ τὸ ἔτος 883, ἤτοι ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ δύο ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του» (σ. 52). Οὕτω καθωρίσθη ἀκριβέστερον ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τοῦ NM.

Τὴν ἀποψιν τοῦ Vašica, ὅτι ὁ NM ἀποτελεῖ νέον τύπον, «μεγαλομοραβικόν», νομοκάνωνος καὶ τὴν ὑπονοουμένην γνώμην τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ τούτου ἐρευνητοῦ ὅτι ὁ NM στρέφεται κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, καταπολεμεῖ ἐπιτυχῶς ὁ σ. με ὀφθαλμοφανῶς λογικὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιχειρήματα: Τὸ μὴ διαφοροποιημένον περιεχόμενον του καθιστᾷ τὸν NM συνοπτικὸν ἐγχειρίδιον ἐπιλεγμένων Κανόνων καὶ ὄχι νέον τῶν νομοκάνωνος. Ἡ μετάφρασις ἐν αὐτῷ τοῦ γ' Κανόνος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 381, περὶ πρεσβειῶν τοῦ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν τῆς Ρώμης, ἀποκλείει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ ὑπάρχον ἐξειληγμένον Κανονικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἐξηγεῖ τὴν μὴ χρησιμοποίησιν ὑπ' αὐτῆς τοῦ συμπλήματος ἐκ τῆς Συναγωγῆς τοῦ Σχολαστικοῦ, ὡς εἶναι ὁ NM. Ἡ μὴ διάσωσις τοῦ NM ἐν τῇ Δύσει ἀποκλείει ἀντιανατολικὰς τάσεις του, ἄλλως εὐπροσδέκτους εἰς τοὺς Δυτικούς κ.ο.κ. (σ. 52-56).

Μὲ ἐξ ἴσου ἰσχυρὰ ἐκ τῶν πραγμάτων λογικὰ ἐπιχειρήματα καταπολεμεῖ ὁ σ. τὴν ἀντίθετον ἄποψιν τοῦ ὀρθοδόξου Ρώσου κανονολόγου S. Troickij, ὅτι ὁ NM διεπνέετο ὑπὸ ἀντιδυτικῶν τάσεων καὶ προσελάθησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Μεγάλῃν Μοραβίαν ἀντιπαπικὰς θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας: Ἀντιπαπικὰς θέσεις δὲν περιέχει, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Troickij, ὁ μεταφρασθεὶς εἰς τὸν NM λδ' ἀποστολικὸς Κανὼν τῆς Συναγωγῆς τοῦ Σχολαστικοῦ, ἀλλὰ ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ' τίτλους, ὁ λεγόμενος τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ τοῦτον δὲν μετάφρασεν ὁ δὴθεν ἀντιπαπικὸς Μεθόδιος. Καὶ καταλήγει ὁ σ.: «Ὁ NM δὲν διέπεται ὑπὸ ἀντιδυτικῶν ἢ ἀντιανατολικῶν ἀρχῶν καὶ ὁ Μεθόδιος ὡς ἱεραπόστολος καὶ μεταφραστὴς ὑπὲρ ἢ κατὰ οὐδεμιᾶς τῶν δύο Ἐκκλησιῶν εἰργάσθη» (σ. 59).

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ σ. ἀποτελεῖ μάθημα δι' ὅσους βυζαντινολόγους πιστεύουν ὅτι εἰς ἐκ τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος δὲν περιελήφθησαν εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν ἑορτολόγιον καὶ δὲν ἐχωρτάζοντο ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἦτο τὸ γεγονός, ὅτι οὗτοι κατὰ τὴν διένεξιν πατριάρχου Φωτίου καὶ πάπα Νικολάου Α' συνεργάσθησαν μετὰ τοῦ Πάπα. Δὲν συνεργάσθησαν μετὰ τοῦ Πάπα, ἀλλὰ καὶ δὲν εἰργάσθησαν κατ' αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου, σεβασθέντες τὴν ὑπάρχουσαν ὑπαγωγὴν τῆς Μοραβίας εἰς τὸ κλίμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο διδάσκει τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τοῦ συγγραφέως μας.

Ἡ προέλευσις καὶ ἡ πατρότης τοῦ εἰς Ρωσίαν ἐπίσης, ὡς ὁ NM, ἀλλ' εἰς πολλὰ χειρόγραφα καὶ εἰς δύο συντάξεις, μίαν βραχεῖαν καὶ ἀρχαιότεραν καὶ μίαν ἐκτεταμένην καὶ νεωτέραν, διασωθέντος ZSL ἀποτελοῦν ἀντικείμενον διαφωνιῶν καὶ ἀντιμαχομένων θεωριῶν καὶ ὁ σ. ἐκθέτει ἐν συνεχείᾳ τὰς διατυπωθείσας τέσσαρας τοιαύτας, αἱ ὁποῖαι εἶναι:

α) Ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία» τοῦ Πολωνοῦ R. Hube, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ZSL ἐγεννήθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ τσάρου Συμεὼν (893-927), ἀφοῦ ἐξ αὐτῆς προέρχονται πολλὰ παλαιοσλαβικὰ χειρόγραφα διασωθέντα ἐν Ρωσίᾳ, καὶ τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν ἔκτοτε πολλοὶ μεταθέτοντες μόνον τὸν χρόνον τῆς συντάξεως αὐτοῦ εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα.

Τροποποίησιν τῆς θεωρίας αὐτῆς ἐπέφερον ὁ Danailov, ἀκολουθηθεὶς ὑπὸ πολλῶν, διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ZSL ἐπὶ τσάρου Βόριδος (852-889) καὶ μετὰ τῶν ἐτῶν 866-868, ἀφοῦ, ὡς ἐπιστεῦθη, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ZSL ἐχρησιμοποίηθησαν τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους.

β) Ἡ «μεγαλομοραβική θεωρία» τοῦ J. Vašica, ὁ ὁποῖος βασισθεῖς εἰς φιλολογικά καὶ γλωσσικά κριτήρια ὑπεστήριξε ὅτι ὁ ZSL συντάχθη ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, χρησιμοποίησαντος ὡς πρότυπον τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ Κανονικοῦ δικαίου διαμορφωθέντα ἐπιτίμια, ἅτινα εἶχον διαδοθῆ εἰς τὴν Μοραβίαν ὑπὸ τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων, καὶ ὁ ὁποῖος ἠκολουθήθη πρωτίστως ὑπὸ Τσεχοσλοβάκων ἐρευνητῶν.

γ) Ἡ «μακεδονική θεωρία» τοῦ Ρώσου κανονολόγου S. Troickij, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ ἀριθμὸς διατάξεων τοῦ ZSL ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπὸ στρατιωτικῶν τέλεσιν ἀξιοποιῶν πράξεων, κατέληξε εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ZSL τυγχάνει στρατιωτικὸς ποινικὸς κώδιξ καὶ συντάχθη μὲ βάσιν τὴν Ἐκλογὴν ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου κατὰ τὸ διάστημα 830-840 (εἶναι λοιπὸν τὸ ἄρχαιότερον πάντων σλαβικῶν μνημείων) εἰς τὴν Κλεισοῦραν τοῦ Στρυμόνος (ὅπου κατὰ τὸν Dvornik ἦτο ἡ «σλαβική ἡγεμονία», διοικητὴν τῆς ὁποίας διώρισε τὸν Μεθόδιον ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος), ἵνα χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ τῶν εἰς αὐτὸν ὑποκειμένων Σλάβων στρατιωτῶν. Ὁ τόπος συντάξεως λοιπὸν τοῦ ZSL εὐρίσκεται κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἡ θεωρία ὠνομάσθη «μακεδονική».

δ) Ἡ «Παννονική θεωρία» τοῦ H. F. Schmid, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸν ZSL συνυπάρχουν στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (Ἐκλογὴ) καὶ τοῦ δυτικοῦ Κανονικοῦ δικαίου (ἐπιτίμια), συνεπέρανε ὅτι τὸς συντάξεως τοῦ ZSL εἶναι ἡ Παννονία, ὅπου ἐτέμνοντο αἱ σφαῖραι ἐπιρροῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ φραγκικοῦ κράτους, καὶ ἡ αὐτὴ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Παννονίας, καὶ ὁ ὁποῖος ἀργότερον ἐτροποποίησε τὴν ἄποψιν του δεχθεὶς χρόνον συντάξεως τοῦ ZSL τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τόπον τὴν Παννονίαν καὶ τὴν Μεγάλην Μοραβίαν.

Βεβαίως ὁ σ. μας δὲν ἀποκλίνει πρὸς τὸ παρὸν πρὸς οὐδεμίαν ἐκ τῶν τεσσάρων θεωριῶν καὶ ἀργότερον ἀκόμη θὰ εἶπη (σ. 79): « Ὁ ZSL τυγχάνει ἔργον συζητησίμου εἰσέτι τοπικῆς καὶ χρονικῆς προελεύσεως, ὡς καὶ συντάκτου». Θὰ ἠμποροῦσεν ὅμως ἴσως, νομιζόμεν, νὰ συζητηθῆ ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ZSL ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη δῆθεν λανθασμένως εἰς τὸν Μέγαν Κωνσταντίνον ἢ τὸν Κωνσταντίνον Ε΄, ἐνῶ δῆθεν πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (βλ. J. Vašica, *L'œuvre juridique de SS Constantin-Cyrille et Méthode*, σ. 173) καὶ τὸ ὁποῖον παρέσυρε τὸν βαρῶνον Rosenkampf νὰ θεωρήσῃ τὸν ZSL μετάφρασιν ἀγνώστου ἑλληνικοῦ νομοθετήματος τοῦ αὐτοκράτορος Μεγάλου Κωνσταντίνου (βλ. ἡμέτερον σ. εἰς σ. 62). Ὅποτε, ἐὰν τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τοῦ Vašica, ὅτι ὁ Κωνσταντίνος-Κύριλλος εἶναι ὁ συντάξας τὸν ZSL, καταρρίπτονται ὅλαι αἱ ἄλλαι θεωρίαι, πλὴν τῆς μεγαλομοραβικῆς, ἀφοῦ ὁ Κωνσταντίνος-Κύριλλος οὔτε εἰς τὴν Βουλγαρίαν οὔτε εἰς τὴν Παννονίαν εἰργάσθη οὔτε «σλαβικὴν ἡγεμονίαν» διώκησεν. Ὁ σ. ἀναφέρει βεβαίως εἰς σ. 70, σημ. 11 τὰ περὶ Μ. Κωνσταντίνου, ἀλλὰ λύων τὸ ζήτημα τοῦ συντάκτου τοῦ ZSL εἰς σ. 103-105 ὑπὲρ τοῦ Μεθοδίου οὔτε ἐκεῖ δὲν ἀνασκευάζει τὴν ἀνωτέρω περὶ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου ἄποψιν τοῦ Vašica.

Πάντως, ἡ «μακεδονική θεωρία» δὲν δικαιολογεῖ, νομιζόμεν, τὸ ὄνομά της. Τὴν «σλαβικὴν ἡγεμονίαν», τὴν ὁποῖαν παρέδωκεν ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος μεταξύ τῶν ἐτῶν 830-840 εἰς τὸν Μεθόδιον πρὸς διοίκησιν (*Vita Methodii*, II, μετάφρ. Ἀναστασίου, 152), ἐποθεύθη πρῶτος ὁ F. Dvornik, *Les legendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, σ. 2-19, καὶ ἔπειτα ὁ G. Ostrogorsky, *The Byzantine Background of the Moravian Mission*, «*Dumb. Oaks Papers*» 19(1965) 13-16, εἰς τὴν Κλεισοῦραν τοῦ Στρυμόνος. Ἡ Κλεισοῦρα τοῦ Στρυμόνος ὅμως, ἡ ὄρεινὴ δηλαδὴ περιοχὴ μεταξύ Ροῦπελ καὶ Μελενίκου, τὴν ὁποῖαν ἱδρυσεν ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν του κατὰ τῶν Στρυμονιτῶν Σλάβων τὸ 688 (Πορφυρογέν., *Περὶ Θεμάτων*, ἐκδ. A. Pertusi, 88/9) διὰ τῆς

ἐγκαταστάσεως εἰς αὐτὴν ὡς φρουρῶν τῶν Σμολεάνων Σλάβων, διελύθη, ὅταν ἡ σλαβικὴ φρουρά της καὶ οἱ ἀποικισθέντες εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Α΄ τὸ 809 Ῥωμαῖοι στρατιῶται (Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor, σ. 486, 10: «χριστιανούς ἀποικίσας ἐκ παντός θέματος ἐπὶ τὰς σκλαυινίας γενέσθαι προσέταξεν») ἐγκατέλειψαν αὐτὴν πρὸ τῆς προελάσεως τῶν Βουλγάρων τοῦ Κρούμου τὸ 812 (Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor, σ. 496, 5). Σλάβοι βεβαίως πειραταὶ εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος λεηλατοῦν τὴν περιοχὴν τὸ 813-820 καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐμπίπτει ὁ Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης (F. D v o r n i k, La vie de St. Gregoire le Decapolite, Paris 1926, σ. 54, 23-26), ἀλλ' αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν «σλαβικὴν ἡγεμονίαν» ὑπὸ βυζαντινὸν ἄρχοντα, ὡς διετέλεσεν ὁ Μεθόδιος. Ἐγένετο κατόπιν κατὰ τὰ ἔτη 831-838 εἰσβολὴ Βουλγάρων, οἱ ὅποιοι ἐσάρωσαν τὰς φρουράς τῶν Κλεισουργῶν (κατὰ τῶν ἐπανεληθόντων εἰς τὴν Κλεισούραν Σμολεάνων Σλάβων ἐπέρχεται πρὸ τοῦ 837 ὁ «καυχᾶνος» Ἰσβοῦλος κατὰ τὴν πρωτοβουλγαρικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἄρχοντος Περσιάνου τοῦ ἔτους 837 εἰς τοὺς Φιλίππους καὶ τοὺς ἐκδιώκει ἐκεῖθεν πρὸς Χριστούπολιν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὁποίας συναντῶμεν ἐπισκοπὴν Σμολεάνων τὸ 864. Βλ. P. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chretienne et byzantine, Paris 1954, σ. 135 κ.έ.) καὶ ἠνάγκασαν, καταλαβόντες τὰς πεδιάδας τῶν Σερρῶν καὶ τῶν Φιλίππων, τὸν καίσαρα Ἀλέξιον Μωσηλὲν νὰ ἀποσυρθῆ μετὰ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων του εἰς Χριστούπολιν (Καβάλαν). Αὐτὸς εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ὀργανωτὴς τοῦ κατόπιν Θέματος Στρυμόνος, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος, καὶ δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν εἶχεν ἴσως ἀποσταλῆ εἰς τὴν ταραγμένην αὐτὴν περιοχὴν (P. L e m e r l e, Philippes κ.λ., 127/8 F. D v o r n i k, Les legendes κ.λ., 14/8). Τὸ Θέμα Στρυμόνος περιελάμβανε τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῆς κοιλάδος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Στρυμόνος πρὸς δυσμὰς καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Νέστου πρὸς ἀνατολάς, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς ὄρεινῆς περιοχῆς τῆς Κλεισούρας πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς θαλάσσης (βλ. Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ῖ δ ο υ, Βυζαντιναὶ Μελέται, II-V, Θεσσαλονικὴ 1937-1939, σ. 401—P. L e m e r l e, Philippes κ.λ., σ. 128). Ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς, λοιπὸν, τῶν Βουλγάρων κατὰ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Θέματος Στρυμόνος κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος καὶ σλαβικὴ ἐκεῖ ἡγεμονία. Καὶ αὐτὴ ἡ Rajkonič, ἡ ὁποία ἐθορύβησε διὰ τοὺς Σλάβους τοῦ Στρυμόνος, παραδέχεται ὅτι Κλεισούρα Στρυμόνος, καὶ ἐπομένως «σλαβικὴ ἡγεμονία» εἰς τὸν Στρυμόνα, δὲν ὑπάρχει μετὰ τὴν προαγωγὴν αὐτῆς εἰς Θέμα Στρυμόνος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος (M. R a j k o n i č, Oblast Strimona i tema Strimon. Sbornik Bizantoloskog Instituta, V, 1-6, Beograd 1958. Ἑλληνικὴ μετάφρασις καὶ σχόλια ὑπὸ Α. Ἰ γ γ ε λ ο π ο ὕ λ ο υ εἰς Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ἀρ. 14, Θεσσαλονικὴ 1967, σ. 9).

Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν «σλαβικὴ ἡγεμονία», τῆς ὁποίας διοικητὴς διορίσθη ὁ Μεθόδιος, κατὰ τὰ ἔτη 830-840. Αὐτὴ ὡς Κλεισούρα Στρυμόνος ἔχει διαλυθῆ ἀπὸ τοῦ 809 ἢ 812 καὶ ἡ περιοχὴ κατέχεται ἀπὸ εἰσβαλόντας Βουλγάρους κατὰ τὰ ἔτη 831-838, περιληφθεῖσα κατόπιν εἰς τὸ ἰδρυθὲν Θέμα Στρυμόνος.

Ἐπὶ τὸν ὄμοιο ἀπὸ τοῦ ἔτους 688 πολλοὶ Σλάβοι εἰς τὴν Βιθυνίαν, ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor, σ. 364, 11-15: «Τούτῳ τῷ ἔτει (6180 = 688/9) ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς ... καὶ μέχρι Θεσσαλονίκης ἐκδραμὼν πολλὰ πλῆθη Σκλάβων εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη» (τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἔκδ. de Boor, σ. 36, 12). Εἰς αὐτοὺς προσετέθησαν οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας, τοὺς ὁποίους ὑπέταξεν ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄, (741-775) τὸ 758 (Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor, σ. 430: «τούτῳ τῷ ἔτει Κωνσταντῖνος τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαβινίας ἠχμαλώτευσεν καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχειρίους ἐποίησεν») καὶ οἱ Σλάβοι τῆς Βουλγαρίας, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν Θεοφάνην «προσερρήσαν» πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Ε΄, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν στράτευσιν των εἰς τὸν βουλγαρικὸν στρατὸν καὶ τοὺς ὁποίους ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ μετέφερε τὸ 761 διὰ τοῦ Εὐξείνου εἰς τὴν

Βιθυνίαν ἐγκαταστήσας αὐτοὺς παρὰ τὸν Ἄρτάναν ποταμόν. Τούτους ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἐκδ. de Boor, σ. 69, 1, ἀναβιβάζει εἰς «ὀκτῶ καὶ διακοσίας χιλιάδας». Ὁ ἀριθμὸς, ὡς δεικνύει ἡ ἀκριβολογία του, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὑπερβολικὸς (ὡς θεωρεῖ τοῦτον ὁ P. Chaganis, *The Slavic Element in Byzantine Asia Minor*, «Byzantion» 18, 1948, 77 κ.έ.), πρέπει ὁμως νὰ ἐννοηθῆ μετὰ τῶν γυναικοπαίδων. Βλ. Κ. Ἀμάττου, Ἱστορία Α', σ. 363/4.—G. Ostrogorsky, *Geschichte* (2α ἐκδ., München 1952), σ. 136 καὶ σημ. 2.—M. Anastos, εἰς *Cambridge Medieval History*, IV, I, σ. 74. Τὴν ἐγκατάστασιν Σλάβων εἰς τὴν Βιθυνίαν ἐπιβεβαιοῖ καὶ τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ ἔτους 694/5 τοῦ G. Schlumberger εἰς BZ 12, 1903, 277, με εἰκόνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', καὶ με ἐπιγραφὴν τοῦ ἄρχοντος «ἀπὸ Ὑπάτων τῶν ἀνδραπόδων τῶν Σκλαβῶν τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας» (πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, *Geschichte*, 2α ἐκδ., Μόναχον 1952, σ. 107, σημ. 1).

Πλησίον αὐτῶν τῶν Σλάβων εὐρίσκετο ἡ Μονὴ Πολυχρονίου ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, τῆς ὁποίας εὐρίσκομεν ἠγούμενον τὸν Μεθόδιον μετὰ τὴν παραίτησίν του ἀπὸ τῆς διοικήσεως τῆς «σλαβικῆς ἡγεμονίας». (Βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάου, Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας. «Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδῃ», ἐν Θεσσαλονίκῃ 1968, σ. 122). Διατί λοιπὸν νὰ ἦτο ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία αὐτὴ μακρὰν εἰς τὸν Στρυμόνα καὶ ὄχι εἰς τὴν Βιθυνίαν πλησίον τῆς μονῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεσύρθη ὁ Μεθόδιος; Ἡ διατί ἔπρεπε ὁ Μεθόδιος νὰ ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα εἰς τὴν μακρυνὴν Μονὴν τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου; Ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου, λοιπὸν, εὐρίσκετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ ὁ Μεθόδιος παραιτηθεὶς τῆς διοικήσεώς της ἀπεσύρθη εἰς τὴν πλησιεστέραν μονὴν Πολυχρονίου ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου.

Ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις τρίτῃ, λοιπὸν, θεωρία δὲν ἔμπορεῖ, πρῶτον, νὰ ὀνομασθῆ «μακεδονικὴ», ἀφοῦ ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου δὲν εὐρίσκετο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ ἔπειτα ὁ Μεθόδιος κατὰ τὰ ἔτη 830-840 ἦτο πολὺ νέος (κατὰ τὸν Σύντομον Βίον Μεθοδίου ἦτο δωδεκαετής, βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάου, ἔ.α., σ. 120), διὰ νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ZSL πρὸς χρῆσιν τῶν στρατιωτῶν του, ἐὰν εἶναι αὐτός, ὁ κατ' ἐξοχὴν κανονολόγος, ὁ συντάκτης καὶ ὄχι ὁ κατ' ἐξοχὴν σλαβολόγος Κύριλλος, ὁ ἐργασθεὶς μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν Μοραβίαν κατὰ τὰ μετὰ τὸ 863 ἔτη. Ἡ «μακεδονικὴ θεωρία», νομίζομεν, δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἄλλωστε ὁ σ. θά καταρρίψη αὐτὴν περαιτέρω καὶ δι' ἄλλων ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων.

Εἰς τὸ Κεφ. Ε' (σ. 67-86) ὁ σ. συσχετίζει τὰ τρία ταῦτα παλιότερα δικαικὰ παλαιοσλαβικὰ κείμενα, τὸν NM, τὸν ZSL, τὸν καὶ τὴν Ἄν. Ὁμ., ὄχι πλέον ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ ὑφολογικῆς μόνον ἀπόψεως, ὅπως ἔκαμεν ἤδη ὁ Vašica εἰς πολλὰς ἐργασίας του (βλ. σ. 67, σημ. 1) ἐντάξας αὐτὰ κατόπιν τούτου εἰς τὸν κύκλον τῆς μεγαλομοραβικῆς φιλολογικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως νομικοῦ περιεχομένου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε καὶ ἀποτελεῖ συμβολὴν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἔρευναν.

Ἐπανερχόμενος πρῶτον εἰς τὴν σημαντικὴν φιλολογικὴν παρατήρησιν τοῦ Vašica περὶ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς λέξεως *vrěme* (= χρόνος) κατὰ τὴν μεταγλώττισιν τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «αἰτία» εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου Mat. 19, 3: «εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν», ἀντὶ τῆς ἀντιστοίχου παλαιοσλαβικῆς *vinā* (= αἰτία) ἢ *grec'h* (= παράπτωμα), καὶ τοῦτο μόνον εἰς τὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου Clozianus καὶ τοῦ ἀρχαῖζοντος χειρογράφου Ioasaf καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο παλαιοσλαβικὸν κείμενον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν κοινὴν τοπικὴν καὶ χρονικὴν προέλευσιν τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ τὸν κοινὸν δημιουργὸν τῶν τριῶν κειμένων, διαπιστώνει εἰς τὸ κοινὸν τοῦτο μεταφραστικὸν πραξικόπημα τῶν τριῶν κειμένων σκοπιμότητα νομοθετικῆς πολιτικῆς (σ. 69) καὶ προχωρεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν κοινῶν νομικῶν

διατάξεων των με ἀναφορὰν εἰς τοὺς ἀντιστοιχοῦς Κανόνας τῶν Συνόδων, ἀποδεικνυμένης αὐτομάτως τῆς ἀλληλοσυμπληρώσεώς των. Εἶναι δὲ αὗται: 1) Ἡ ἀπαγόρευσις τελέσεως εἰδωλολατρικῶν ἐκδηλώσεων, 2) ἡ μονογαμία-παλλακεία, 3) ἡ μοιχεία, καὶ 4) ἡ ὀργάνωσις τῶν δικαστηρίων.

Κοινὰ νομικὰ θέματα, περὶ ὧν δὲν ἀσχολεῖται ὁ ΝΜ, διαπιστώνει ὁ σ. μεταξύ ἙΑν. Ὁμ. καὶ ΖΣΛ. Εἶναι δὲ ταῦτα: 1) Κώλυμα γάμου ἐκ πνευματικῆς συγγενείας, καὶ 2) λύσις γάμου. Ἐπίσης κοινὰ νομικὰ θέματα μεταξύ ΝΜ καὶ ΖΣΛ εὐρίσκει ὁ σ. τὰ ἐξῆς: 1) κλοπὴν, 2) τυμβωρυχίαν, καὶ 3) ἱεροσυλίαν.

Οὕτως καὶ ἐκ τῆς δικαιοκρίτου ἐξετάσεως τῶν τριῶν ἀρχαιοτέρων τούτων νομικῶν μνημείων τοῦ σλαβικοῦ κόσμου διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ σ. συμπόμενοι καὶ ἀλληλοσυμπληρώσις των. Ἀφοῦ ὅμως τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν, ὁ ΝΜ, εἶναι ἀποδεδειγμένως ἔργον τοῦ Μεθοδίου καταρτισθὲν ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ καὶ τὸ ἄλλο, ἡ ἙΑν. Ὁμ., ἀποδεικνύει τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου του ἐκ τῆς γλαγολικῆς γραφῆς του, ἐντασσόμενον ὑπὸ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς διὰ τῆς μελέτης τῶν γλωσσικῶν του στοιχείων εἰς τὰ ἔργα τοῦ μεγαλομοραβικοῦ κύκλου, εἶναι ὑπερβολικὴ ἢ ἄκρα ἐπιφύλαξις τοῦ σ. διὰ τὸ τρίτον: «Ὁ ΖΣΛ τυγχάνει ἔργον συζητησίμου εἰσέτι τοπικῆς καὶ χρονικῆς προελύσεως, ὡς καὶ συντάκτου» (σ. 79), ἀφοῦ μάλιστα ὁ Ваѣса ἀποφαίνεται κατηγορηματικῶς, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιχειρήματα, ὑπὲρ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου ὡς συντάκτου του: «il semble indubitable que c'était le frere cadet qui assumait la tâche de rediger un manuel juridique que les envoyés de Moravie demandaient aux freres» (J. V a š i c a, L'œuvre juridique κ.τ.λ., ἔ.ἀ., σ. 173, πρβλ. καὶ «Byzantinoslavica» 12, 1951, 166) καὶ δὲν λαμβάνει ἀπάντησιν παρὰ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, ὅπως εἴπομεν ἤδη ἐν τοῖς προηγουμένοις.

Ἐκτός τούτων ὁ σ. διεπίστωσε καὶ θρησκευτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τριῶν κειμένων καὶ πρὸ παντὸς ἐπέμβασιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἔκτισιν τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν, ὅταν αὗται ἦσαν ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια, πρᾶγμα ἄγνωστον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐκ τοῦ ὁποίου κατάγονται τὰ νομικὰ πρότυπα τῶν τριῶν κειμένων, γνωστὸν ὅμως εἰς τὴν Δύσιν.

Τὰ ἐπιτίμια αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐπαπειλεῖ ἡ ἙΑν. Ὁμ. καὶ προβλέπει ἀντὶ φυλακίσεως ὁ ΖΣΛ, διεδόθησαν εἰς τὴν Μοραβίαν διὰ τῶν προηγηθέντων Φράγκων κληρικῶν καὶ ἦσαν ἀποκλειστικῆς χρήσεως τοῦ Κλήρου εἰς λατινικὴν γλῶσσαν ὡς Libri Poenitentiales, μόνον δὲ εἰς τὴν Μοραβίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἀποστολῆς μετεφράσθησαν εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν διὰ τὸν ἀγνοοῦντα τὴν λατινικὴν Κλήρον καὶ ὑπάρχουν χειρόγραφα τῆς μεταφράσεώς των αὐτῆς, τὰ ὁποῖα σημειοῖ ὁ σ. (σ. 80-83). Εἰς τὴν Βουλγαρίαν, παρὰ σχετικὴν ὑπόσχεσιν εἰς τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α', ὡς ἐξηγεῖ ὁ σ. (σ. 83-85), δυτικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια δὲν ἐπρόφθασαν νὰ εἰσαχθοῦν καὶ νὰ διαδοθοῦν λόγῳ τοῦ νέου προσανατολισμοῦ τοῦ Βόριδος πρὸς τὸ Βυζάντιον.

Ἐπὲρ τῆς κατισχύσεως τῶν δυτικῶν ἐπιτιμίων μόνον ἐν Μοραβίᾳ, παρατηρεῖ ὁ σ. (σ. 85), συνηγορεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἙΑν. Ὁμ. διεσώθη εἰς ἔν και μόνον χειρόγραφον (Cod. Clozianus), προερχόμενον ἐκ περιοχῆς ἀνέκαθεν ὑπαγομένης εἰς τὸ κλίμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Δεδομένου ὅτι οἱ τιμωρηθέντες δι' ἐπιτιμίων μετὰ τὴν ἔκτισιν τῆς ποινῆς των παρουσιάζοντο εἰς τὸν Ἐπίσκοπον κατὰ τὴν Μεγάλῃν Πέμπτην διὰ νὰ λάβουν ἄδειαν εἰσόδου των εἰς τὸν ναόν, τοῦτο ἐξηγεῖ τὸ γεγονός, διατὶ ἡ ἐπαπειλοῦσα ἐπιτίμια εἰς τοὺς παραβάτας τοῦ θεοῦ νόμου ἙΑν. Ὁμ. εὐρέθη εἰς τὸν κώδικα Clozianus, ὁ ὁποῖος περιέχει ὁμιλίαν ἀφορώσας εἰς τὸν κύκλον τῆς Μεγάλῃς Ἑβδομάδος, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου, καὶ μεταξύ τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν, ὡς παρατηρεῖ ὁ σ. σ. 86, πρβλ. ὅμως καὶ J. V a š i c a, L'œuvre juridique κ.τ.λ., ἔ.ἀ., σ. 175.

Εἰς τὸ Κεφ. ΣΤ' (σ. 87-96) ὁ σ. ἐρευνᾷ ἐγγύτερον τὰς πηγὰς τοῦ ΝΜ, τοῦ ΖΣΛ καὶ τῆς ἙΑν. Ὁμ. καὶ ἐκκαθαρίζει ὀριστικῶς τὸ θέμα τῶν πηγῶν τῶν δύο τελευταίων.

Ὁ ΝΜ εἶναι ἀποδεδειγμένως ἀποσπασματικὴ πιστὴ μετάφρασις τῆς Συναγωγῆς εἰς Ν' τίτλους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ περιέχει 235 Κανόνας ἐκ τῶν 377 τῆς Συναγωγῆς καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπ' αὐτοῦ θέμα περαιτέρω ἐρεύνης.

Τοῦ ΖSL 29 κεφάλαια ἐκ τῶν 32 εἶναι συντεθειμένα ἐπὶ τῆ βάσει τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ ἡ ἀντιπαραβολή, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ἀξιέπαινον μόχθον προβαίνει ὁ συγγραφεὺς (σ. 87-89), δεικνύει ὅτι 18 ἐκ τῶν 29 ἀποτελοῦν πιστὰ ἐννοιολογικὰ ἀντίγραφα τῆς Ἐκλογῆς, ἐνῶ 11 διαφέρουν αὐτῆς μόνον ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἐπιβαλλομένης ποινῆς ἢ ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν.

Παρὰ τὴν καταφανῆ αὐτὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκλογῆς ἐπὶ τοῦ ΖSL μόνον ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία» ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων θεωρεῖ πηγὴν τοῦ ΖSL τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους, στηριζομένη εἰς τὴν ὑπαρξίν κοινῶν διατάξεων μεταξὺ αὐτῶν καὶ παρορῶσα τὸ γεγονός, ὅτι τὰ Responsa ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς ὀργάνωσιν Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὁ ΖSL εἰς τὴν συγκρότησιν κρατικῆς δικαιοσύνης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναγκάζει τὸν σ. νὰ προβῇ εἰς κοπιώδη ἀντιπαραβολὴν τῶν δύο κειμένων (σ. 89-91), ἐκ τῆς ὁποίας ἀποδεικνύεται ὅτι «ἐκ τῶν ἑνδεκά 'κοινῶν' κεφαλαίων μεταξὺ τοῦ ΖSL καὶ τῶν Responsa μόνον τρία ἐξ αὐτῶν εἶναι ὄντως κοινά, ἀλλὰ καὶ ταῦτα ὑπάρχουν ὑπὸ τὴν αὐτὴν διατύπωσιν εἰς τὴν Ἐκλογὴν», ἐνῶ τὰ ἄλλα ὀκτὼ ἔχουν μὲν κοινὸν θέμα, ἀλλὰ πολὺ διαφορετικὰς ρυθμίσεις. «Οὕτω καθίσταται πασιδῆλος ἡ ἐξάρτησις τοῦ ΖSL ἐκ τῆς Ἐκλογῆς καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν Responsa» (σ. 91). Οὕτως ὅμως, ἐπίσης, καταρρίπτεται, ἢ μπορεῖ νὰ συμπεράνη κανεὶς, καὶ ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία», ἡ ὁποία ἐστηρίχθη ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐκ Βουλγαρίας προέλευσιν πολλῶν ἐν Ρωσίᾳ διασωθέντων παλαιοσλαβικῶν χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλαστογράφησιν αὐτῶν τῶν πηγῶν τοῦ ΖSL, καὶ παταγεῖ πίπτει τὸ ὀγκῶδες ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλίον τοῦ V. G a n e v, *Zakon soudn'ij ljud'm pravno-Istorieski i pravno-analiticni proucnanija*, Sofija 1959, χάρις εἰς τὴν ὁξύνουν ἐπιστημονικὴν κριτικὴν τοῦ συγγραφέως μας. Μετὰ, λοιπόν, τὴν ἐν τοῖς προηγουμένοις κατάρριψιν τῆς «μακεδονικῆς θεωρίας», μετὰ τὴν ὡς ἄνω κατάρριψιν τῆς «βουλγαρικῆς» καὶ μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ὑποχώρησιν τῆς «παννονικῆς» δὲν ἀπομένει παρὰ ἡ «μεγαλομοραβική», ὡς ἡ μόνη ὀρθή. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο εὐχαρίστως θὰ κατέληγε, νομίζομεν, ὁ σ., ἐὰν δὲν τὸν ἠμπόδιζεν ἡ «μακεδονικὴ θεωρία».

Ἡ Ἄν. Ὁμ. διαφέρει τοῦ ΝΜ καὶ τοῦ ΖSL, παρὰ τὴν συμπίρρυσιν τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν αὐτῶν κειμένων, εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ ἐκεῖνα ἀποτελοῦν «νομοθετικὰς πηγὰς περιεχούσας τὸ νέον, γραπτὸν καὶ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τιθέμενον ἐν ἰσχύι δίκαιον εἰς μίαν χώραν περριωμένην νὰ ἐξέλθῃ τῆς εἰδωλολατρίας», ἡ Ἄν. Ὁμ. φέρει τὴν μορφήν παραινεντικοῦ λόγου πρὸς τοὺς τοπικοὺς ἄρχοντας-δικαστὰς καὶ «ἀποβλέπει εἰς τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἤδη εἰσαχθέντος δικαίου, πληροῖ τὰ κενὰ αὐτοῦ διὰ τῶν ἐπιταγῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκευτικῆς καὶ φέρει μορφήν ἠθικῆς καὶ δικαιοκτικῆς διδασκαλίας πρὸς λαὸν νεοφώτιστον» (σ.92).

Ἄφοῦ ὁ συμπληρωματικὸς ὡς πρὸς τὸ εἰσαχθὲν δίκαιον χαρακτήρ τῆς Ἄν. Ὁμ. ἀπκλείει ὡς πηγὰς αὐτῆς τὸσον τὴν Συναγωγὴν τοῦ Σχολαστικοῦ (πηγὴν τοῦ ΝΜ), ὅσον καὶ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων (πηγὴν τοῦ ΖSL), ὁ σ. ἀναζητεῖ «ἀνεπισήμου χαρακτήρος δικαιοκτικὰ κείμενα, ἅτινα ἐφηρμόζοντο ἐν Βυζαντίῳ παραλλήλως πρὸς τὴν Ἐκλογὴν, διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τυχούσης σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν Ἄν. Ὁμ.» (σ. 92), καὶ εὐρίσκει ὡς τοιαῦτα τὰ ἀποσπάσματα ἐκ τῆς βυζαντινο-ρωμαϊκῆς νομοθεσίας, τὰ καλύπτοντα τὰ κενὰ τῆς Ἐκλογῆς καὶ γνωστὰ ὡς Appendices, οἱ ὁποῖοι διαιρούμενοι εἰς παλαιότερους καὶ νεωτέρους περιέχουν εἰς τὸ παλαιότερον τμημὰ τῶν τὴν «Ἐκλογὴν τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωσέως δοθέντος νόμου τοῖς Ἰσραηλίταις».

Δεδομένου νῦν, ὅτι α) ὁ Μωσαϊκὸς νόμος καὶ ἡ Ἄν. Ὁμ. ἔχουν κοινὴν ἀφετηρίαν τὸ χωρίον τῆς Ἐξόδου (23, 1): «οὐ παραλήψῃ ἀκοὴν ματαίαν», β) ὑπάρχουν κοινὰ χωρία, τὰ ὁποῖα σημειοῖ ὁ σ. (σ. 94), μεταξὺ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ Ἄν. Ὁμ. καὶ γ) εἰς πολλὰ χει-

ρόγραμμα τῆς ρωσικῆς *koŕmĉaja kniga* συνυπάρχουν ὁ ZSL, ὁ NM καὶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος, ὁ δὲ τελευταῖος σχετίζεται πρὸς τὴν Ἄν. Ὁμ., ὁ σ. καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα: α) Ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος μεταφράσθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκπονήσαντος τὴν Ἄν. Ὁμ. συγγραφικοῦ κύκλου πρὸς διευκόλυνσίν του κατὰ τὴν ἐκπόνησιν αὐτῆς, καὶ β) ὅτι τὸ μωσαϊκὸν παράγγελμα ἀποτελεῖ τὸ πρότυπον τῆς Ἄν. Ὁμ., ἢ ὁποῖα ἀπεσκοπεῖ τὸ μὲν εἰς τὴν κάλυψιν τῶν κενῶν, τὸ δὲ εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ γραπτοῦ χριστιανικοῦ δικαίου, ὡς καὶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἐν Βυζαντίῳ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς ἰσχύος αὐτῆς (σ. 95). Δὲν νομίζομεν ὅτι ἡμπορεῖ νὰ ὑπάρξη εἰς ταῦτα ἀντίλογος.

Εἰς τὸ Κεφ. Ζ' (σ. 97-112) ὁ σ. φθάνει εἰς τὰ τελικὰ συμπεράσματά του περὶ τοῦ συντάκτου καὶ τῶν τοπικῶν καὶ χρονικῶν πλαισίων τῆς συντάξεως τῶν τριῶν αὐτῶν ἀρχαιοτέρων δικαϊκῶν μνημείων τῶν Σλάβων ἀνευρίσκων στηρίγματα ἔξω πλέον τῶν κειμένων τῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν, τουτέστιν εἰς τὰς πηγὰς, περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου.

Τὸ ἱστορικὸν δεδομένον τοῦ κεκωλυμένου γάμου τῆς Ἄν. Ὁμ., τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ Κεφ. Γ', σ. 39, τοῦ σ. «οὐδόλωσ ἀπαντᾶ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς», ἀνευρίσκει τώρα ὁ σ. εἰς τὸν Βίον Μεθοδίου (VM, κεφ. XI, Ἀναστασίου, 157-158), ὅπως διαπιστώνει καὶ ὅτι ἐπὶ τῶν αὐτῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς στηρίζεται ἡ ἀπαγόρευσις τῆς λύσεως γάμου διὰ *perudium*, ὡς εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἱστορικοῦ δεδομένου, τόσον εἰς τὴν VC ὅσον καὶ εἰς τὴν VM καὶ εἰς τὴν Ἄν. Ὁμ. καὶ ἡ σύμπτωσις αὐτὴ δεικνύει ὅτι τὸ αὐτὸ ἱστορικὸν δεδομένον τῆς VM ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀφορμὴ τῆς Ἄν. Ὁμ. Ἄφ' ἑτέρου ὁ κοινὸς τρόπος ἀντιμετώπισεως τῶν αὐτῶν νομικῶν θεμάτων ὑπὸ τοῦ NM καὶ τοῦ ZSL (βλ. Κεφ. Ε') δεικνύει ὅτι τὰ τρία αὐτὰ δικαϊκὰ κείμενα, NM, ZSL καὶ Ἄν. Ὁμ., «ἀπαρτίζουσιν ἐνιαῖον *corpus* νομικῶν πηγῶν, γραφειῶν κατὰ ταῦτα εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συντάκτου καὶ ἐντὸς συγκεκριμένων χρονολογικῶν πλαισίων» (σ. 100).

Τόπος, λοιπόν, συντάξεως τῆς Ἄν. Ὁμ., καταλήγει ὁ σ., εἶναι ἡ Μεγάλῃ Μοραβία καὶ συντάκτης αὐτῆς ὁ Μεθόδιος, ἀφοῦ ὁ προκαλέσας διὰ τοῦ ἀμαρτήματός του τὴν Ἄν. Ὁμ. Μοραβὸς ἄρχων εἶναι ὁ εἰς τὴν VM ἀναφερόμενος.

Δεδομένου, τώρα, α) ὅτι κατὰ τὸ Κεφ. XI τῆς VM τὰ προκαλέσαντα τὴν ἐκφάνησιν τῆς Ἄν. Ὁμ. αἷτια ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν (873-885), β) ὅτι ἡ Ἄν. Ὁμ. δὲν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν του κατὰ τὸ ἔτος 883 συνταχθέντος NM, καὶ γ) ὅτι κατὰ τὸ αὐτὸ Κεφ. XI τῆς VM ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ κεκωλυμένου γάμου τοῦ φίλου τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μοραβίας ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου προηγῆται τῆς μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς Ρώμην (879-880), τὸ ἔτος 879 πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς *terminus ante quem* τῆς Ἄν. Ὁμ. (καὶ τὸ ἔτος 873, ἐννοεῖται, ὡς *terminus post quem*, αὐτῆς, ἢ ὁποῖα συνεπῶς πρέπει νὰ ἐξεφωνήθη μεταξὺ 873-879) (σ. 103).

Ὁ ZSL, ὁ κατόπιν τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τοῦ Vašica καὶ τῆς κοινῆς μετὰ τοῦ NM καὶ τῆς Ἄν. Ὁμ. χρήσεως τοῦ ὄρου *vrĕme* ἀνήκων γλωσσικῶς εἰς τὰ ἔργα τῆς κυριλλομεθοδιανῆς παραδόσεως, εἶναι, ὡς ἀποκαλύπτει τώρα ὁ συγγραφεὺς, ὁ ἄνευ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ «νόμος» ἢ αἱ «γραπταὶ διατάξεις» τῆς Ἄν. Ὁμ., ἀφοῦ ὑπάρχει ἀπόλυτος ταύτισις διατάξεων τῆς Ἄν. Ὁμ. καὶ τοῦ ZSL, τὰς ὁποίας σημειοῖ *λεπτεμερᾶς* ὁ σ. εἰς τὴν σ. 103/4. Ἐπομένως ὁ ZSL «ἐγένετο ἐπίσης ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου καὶ ἡ σύνταξις του προηγῆται τῆς Ἄν. Ὁμ., καθ' ὅσον αὕτη προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν του. Ἡ σύνταξις τοῦ ZSL φρονούμεν ὅτι ἐγένετο κατὰ τὴν πρώτην μεγαλομοραβικὴν περίοδον τοῦ Μεθοδίου ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους 863 μέχρι τοῦ 866, δηλαδὴ ἅμα τῇ ἀφίξει του καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς τὴν Ρώμην» (σ. 105).

Οὕτως ὁ σ. κατέληξεν, διαπιστώνων βαθμηδὸν καὶ προοδευτικῶς ὁ ἴδιος τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν τριῶν παλαιοσλαβικῶν κειμένων πρῶτον, κεχωρισμένως καὶ ἔπειτα ἀπὸ κοινοῦ, καὶ ἀδιαφορῶν καθ' ὁδόν, ἐὰν πρὸ αὐτοῦ ἐρευνηταὶ κατέληξαν ἐνίοτε ὀλίγον δογματικῶς εἰς ἐπὶ μέρους χωριστὰ διὰ τὸ καθένα συμπεράσματα, εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ συντάκτου (Μεθοδίου), τοῦ τόπου (Μεγάλῃ Μοραβία) καὶ τοῦ χρόνου (ZSL = 863-866, Ἄν. Ὁμ. = 873-879, ΝΜ = 883) τῶν τριῶν παλαιοσλαβικῶν κειμένων καὶ δὲν ἀπομένει πρὸς ἐκκαθάρισιν τοῦ ἐδάφους παρὰ ἢ κατάρριψις τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων τῆς «βουλγαρικῆς» καὶ τῆς «μακεδονικῆς» θεωρίας, τῆς «παννονικῆς» αὐτοκαταρριφθείσης:

Προκειμένου περὶ τῆς ἐκτεθείσης ἤδη (Κεφ. Δ', σ. 62-64) «βουλγαρικῆς θεωρίας», τῆς ἀφορώσης εἰς τὸν τόπον προελεύσεως καὶ τὸν χρόνον συντάξεως τοῦ ZSL, ὁ σ. παρατάσσει τῶρα ἐπιχειρήματα πρὸς καταπολέμησίν της: α) «Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῆ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὡς ἐπίσημον δίκαιον ὁ ἐξ ἀποσπασμάτων τῆς Ἐκλογῆς ἀπαρτιζόμενος ZSL ὅτε ἤδη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐφηρμόζοντο ἡ Ἐκλογὴ καὶ ὁ Γεωργικὸς Νόμος... Ἄλλωστε καὶ ὁ τίτλος ZSL (= Νόμος ἐκδικάσεως τῶν ἀνθρώπων) ὑποδηλοῖ τὴν ἔλλειψιν ἄλλων νομοθετημάτων παραλλήλως πρὸς αὐτὸν ἰσχυόντων» (σ. 106). β) Προκειμένου περὶ τῶν Responsa ὡς πηγῆς τοῦ ZSL κατεδείχθη ἤδη (Κεφ. ΣΤ', σ. 89-91) «ὅτι ὁ ZSL περιλαμβάνει διατάξεις ἀπαντώσας θεματικῶς μόνον εἰς τὰ Responsa καὶ δὴ ἐλαχίστας, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἐξάρτησίς του ἀπὸ τὴν Ἐκλογὴν εἶναι εὐρυτάτη καὶ ἀπόλυτος» (σ. 107). γ) Ἡ ἐκ Βουλγαρίας προέλευσις χειρογράφων τῆς *korncāja kniga* ἐξηγεῖται ὄχι ἐκ τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ δημιουργίας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ ZSL, ἀλλ' ἐκ τῆς πλουσίας ἀντιγραφικῆς δραστηριότητος τῶν ἐκ Μοραβίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεθοδίου τὸ 885 ἐκδιωχθέντων μαθητῶν του, τῶν ἐγκατασταθέντων ὑπὸ τὸ Βόριδος μετ' ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Κλήμεντα, τὸν μεταγενεστέρως ἐπικληθέντα Ἀχρίδος, εἰς περιοχὴν τινα τῆς ΒΑ Μακεδονίας καὶ ἀποτελεσάντων τὴν Σχολὴν τοῦ Κλήμεντος, τῆς ὁποίας τὰ χειρόγραφα ὠδήγησαν εἰς τὴν Ρωσίαν αἱ ἱστορικαὶ περιπέτειαί της Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἐνῶ τὸ ἐκ Κροατίας χειρόγραφον τῆς Ἄν. Ὁμ., ἀναφερομένης εἰς ἐξειδιξευμένην περίπτωσιν παραβάσεως δικαίου, δὲν ἐδικαιολογεῖ προσπάθειαν διαδόσεώς του, ὡς τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ διδασκάλου Μεθοδίου, ὑπὸ τῆς Σχολῆς τοῦ Κλήμεντος καὶ διεσάθη ὡς *codex unicus* εἰς Κροατίαν (σ. 107-108). (Ταῦτα διὰ τοὺς ὑποστηρίζοντας σύνταξιν τοῦ ZSL ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Βόριδος). δ) Ἦδη πρὸ τῆς καθόδου τῶν μαθητῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ συγκεκριμένως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 870-879... εἶχεν ἐπίσημος καταργηθῆ ἡ Ἐκλογὴ, ἥτις κατεκραυγῆθη ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Προχείρου Νόμου (τοῦ Βασιλείου Α') ὡς «ὑβρις μάλλον ἢ διδασκαλία δικαίου»... (καὶ) «τόσφ ὁ Βόρις, ὄσφ καὶ ὁ ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνδρωθεὶς Συμεών, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θέσουν εἰς ἐφαρμογὴν νόμον προελθόντα, ἔστω καὶ συμπληματικῶς, ἐκ τῆς καταργηθείσης ἤδη Ἐκλογῆς τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων», ἐνῶ ταῦτα δὲν ἠμπόδιζον τὴν Σχολὴν τοῦ Κλήμεντος εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἔργων τοῦ διδασκάλου των Μεθοδίου, ἡ δὲ ἐπιβίωσις τῆς Ἐκλογῆς εἰς πολλὰς χώρας ἀπετέλεσεν ἔργον ἰδιωτῶν καὶ ὄχι ὑπεθύνων φορέων κρατικῆς ἐξουσίας (σ. 108-109). (Ταῦτα διὰ τοὺς ὑποστηρίζοντας σύνταξιν τοῦ ZSL ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Συμεών). ε) Ἡ λεγομένη σλαβικὴ Ἐκλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς *korncāja kniga*, τῆς ὁποίας Ἐκλογῆς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν γραφῶν τῶν χειρογράφων της εἰς τὸν Λέοντα ΣΤ' καὶ Κωνσταντῖνον Ζ', δὲν ἐξεπονήθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Συμεών (893-927), μὴ ἐπηρεασθεῖσα μάλιστα ὑπὸ τοῦ ZSL, διὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν διατετυπωμένην Ἐκλογὴν, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Μ. Andreev, ἀφοῦ α) δὲν ἐξηγεῖται πῶς δὲν ἐπηρεάσθη ὑπὸ τοῦ ZSL, ἐὰν οὗτος ἦτο νόμος βουλγαρικὸς, δὲν ἐξηγεῖται ἀντιθέτως, ἐὰν ἴσχυεν ἡ σλαβικὴ Ἐκλογὴ, διατί συνετάγη ὁ συμπληματικὸς καὶ ἀτελής ὡς πρὸς αὐτὴν ZSL, δὲν ἐξηγεῖται ἐπίσης τί ἐπροκάλεσε τὴν ἐκ μεταφράσεως τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων σλαβικὴν Ἐκλογὴν, ὅταν ἡ ἴδια ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων εἶχε καταργηθῆ ἐν Βυζαντίῳ, καὶ β) ὁ Saturnik ἀπέδειξε διὰ παρ-

βολῆς τῶν κειμένων ὅτι ἡ σλαβική Ἐκλογή δὲν εἶναι μετάφρασις τῆς Ἑκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ἀλλὰ τῆς *Ecloga Privata* με *terminus a quo* τῆς συντάξεώς της τὸ ἔτος 945, ἀφοῦ περιέχει εἰς τὸν 5ον τίτλον της τὴν Νεαράν XII τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ ἑνωρίτερον κατὰ τὸ ἔτος 945. Οὕτως ὁ σ. κατέρριπεν ὀριστικῶς τὴν «βουλγαρικὴν θεωρίαν».

Προκειμένου, τώρα, περὶ τῆς ἐκτεθείσης ἤδη (Κεφ. Δ', σ. 65-66) «μακεδονικῆς θεωρίας», τῆς ὑποστηριζούσης προέλευσιν τοῦ ZSL ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου διοικηθείσης μεταξὺ 830-840 «σλαβικῆς ἡγεμονίας» καὶ χαρακτηριστῆρα αὐτοῦ στρατιωτικοῦ ποινικοῦ κώδικος, ὁ σ. καταπολεμεῖ αὐτὴν διὰ τῶν ἐξῆς ἐπιχειρημάτων: α) Τὰ τέσσαρα μόνον μικρᾶς ἐκτάσεως κεφάλαια περὶ στρατιωτικῶν ἐκ τῶν 32 τοῦ ZSL δὲν προσδίδουν εἰς αὐτὸν στρατιωτικὸν χαρακτηριστῆρα ἐνώπιον τῶν ὑπολοίπων 28 διαφόρου νομικοῦ περιεχομένου. β) Ἡ ἀναγνωριζομένη ὡς πηγὴ τοῦ ZSL βυζαντινὴ Ἐκλογή περιέχει περὶ στρατιωτικῶν πλείστας ὄσας διατάξεις, αἱ ὁποῖαι δὲν περιελήφθησαν εἰς τὸν ZSL, ἐνῶ θὰ ἔπρεπεν, ἐν οὗτος ἦτο στρατιωτικὸς κώδιξ. Καὶ γ) ἡ Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος, ὅπου ὑποθετικῶς εὐρίσκετο ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου, εὐρισκομένη ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἐτέλει ὑπὸ τὴν πλήρη κρατικὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ καὶ ὁ Μεθόδιος «θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ εἰσαγάγῃ ἀνεπιστήμους καὶ ὡς ἔθιμικὸν καὶ πάλιν δίκαιον, διατάξεις ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀλλ' οὐδέποτε διατάξεις δημοσίου δικαίου εὐθέως θιγούσας τὴν κυριαρχίαν τῆς αὐτοκρατορίας» (σ. 112).

Οὕτως ὁ σ. κατέρριπεν εἰς τὴν οὐσίαν της τὴν «μακεδονικὴν θεωρίαν» καὶ ἐὰν προστεθῇ εἰς ταῦτα καὶ ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις γενομένη παρατήρησις, ὅτι δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ 830-840 καὶ εἰς τὸ ἐξῆς «σλαβικὴ ἡγεμονία» εἰς τὸν Στρυμόνα, ἀλλ' εἰς τὴν Βιθυνίαν, τότε ἡ «μακεδονικὴ θεωρία» χάνει καὶ τὸ ὄνομά της ὡς «μακεδονική», μὴ δυναμένη ὅμως κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐπιχειρημάτων τοῦ σ. νὰ ὀνομασθῇ οὔτε «βιθυνική», ἀλλὰ μόνον νὰ καταργηθῇ.

Ὁ σ. κατόπιν (σ. 113-119) ἀνακεφαλαιώνει εἰς 29 παραγράφους τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς ὅλης ἐργασίας, ἀπηλλαγμένα ἐπιχειρηματολογίας καὶ δίδοντα σαφῆ εἰκόνα τῆς ὕλης ὅλης τῆς μελέτης, χωρὶς ὅμως, ἀτυχῶς, παραπομπὰς εἰς τὰς ἀντιστοίχους σελίδας τοῦ βιβλίου, οὕτως ὥστε ὁ θέλων νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ συμπεράσματα ἀναγνώστης δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀναζητήσῃ εἰς τὴν ἐργασίαν τὴν ὑποστήριξιν συμπεράσματός τινος.

Ἔπονται: Πηγαι καὶ Βιβλιογραφία (σ. 121-131) καὶ γαλλικὴ περίληψις (*résumé*) (σ. 133-142).

Εἰς τὴν τυπογραφικῶς ἄψογον ἐργασίαν τοῦ σ. ἠμπορεῖ νὰ γίνῃ μικρὰ δευτερευούσης σημασίας παρατήρησις περὶ τοῦ συστήματος παραπομπῶν τοῦ συγγραφέως. Ὁ σ. παρέμπει εἰς τὰς ὑποσημειώσεις του μόνον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ σχετικοῦ συγγραφέως καὶ τὸν ἀριθμὸν τῆς σελίδος τοῦ σχετικοῦ ἔργου του. Τὸ σύστημα τοῦτο παραπομπῆς παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν ἀπλοποίησιν καὶ δὲν φορτῶνει τὰς ὑποσημειώσεις μὲ σχοινοτενεῖς τίτλους ἔργων. Ἀναγκάζει ὅμως τὸν ἀναγνώστην νὰ καταφεύγῃ διὰ κάθε νέον ὄνομα συγγραφέως, διακόπτων τὴν παρακολούθησιν τῶν νοημάτων τοῦ κειμένου, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου καὶ νὰ ἀναζητῇ εἰς τὴν ἐκεῖ Βιβλιογραφίαν τὸν τίτλον τοῦ ἔργου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συγγραφέως. Ἴσως θὰ ἦτο εὐχερέστερον διὰ τὸν ἀναγνώστην, ἐὰν κατὰ τὴν πρώτην παραπομπὴν εἰς τὴν συγγραφέα ἐτίθετο ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου του καὶ κατόπιν εἰς τὸ ἐξῆς μόνον ὄνομα αὐτοῦ καὶ ἀριθμὸς σελίδος τοῦ ἔργου του, ὅποτε ὁ ἀναγνώστης θὰ προσέφευγεν εἰς τὴν ἀπέχουσαν Βιβλιογραφίαν, μόνον ἐὰν ἤθελε νὰ ἐπανεέλθῃ ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ ἔργου. Τὸ μεικτὸν τοῦτο σύστημα εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μας, προτιμητέον.

Ἐν τέλει, πρόκειται περὶ ἀξιολόγου ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει, ὡς εἵπομεν ἐν ἀρχῇ, σλαβολόγους, νομικοὺς καὶ βυζαντινολόγους. Ἀξιολόγου διὰ τὸ σημαντικὸν τοῦ θέματος καὶ διὰ τὴν κριτικὴν καὶ ἐπιδεξίαν διαπραγμάτευσίν του. Πρώτην φορὰν ἀλληλοσυγκρίνονται τὰ τρία παλαιότερα δικαίκα κείμενα τοῦ κόσμου τῶν Σλάβων, ἐρευνᾶται τὸ νομικὸν

περιεχόμενον των, ἐν ἀναφορᾷ μάλιστα πρὸς τὸ ρωμαϊκο-βυζαντινὸν καὶ Κανονικὸν δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ διαπιστοῦται κριτικώτατα ὁ συντάκτης των καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς συντάξεώς των καὶ τοῦτο μὲ μίαν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῶν ἐκάστοτε μερικῶν συμπερασμάτων, ἢ ὅποια κρατεῖ ἀδιάπτωτον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου μέχρι τοῦ τελικοῦ συμπεράσματος. Δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἐργασία σλαβολόγων, ἢ ὅποια κατέληξεν εἰς τὸ συλλογικὸν καὶ ὀριστικὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας ταύτης τοῦ συγγραφέως. Ἀσφαλῶς καὶ οἱ νομικοὶ ἀνακαλύπτουν τὴν νομικὴν δραστηριότητα τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν καὶ βυζαντινολόγοι καὶ θεολόγοι πρώτην φορὰν ἀποκοτῶν σαφῆ εἰκόνα τοῦ Μεθοδίου ὡς ὄργανωτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μοραβίας καὶ ὡς νομοθέτου. Πιστεύομεν ὅτι θὰ ἐκτιμηθῆ δέοντως ἡ συμβολὴ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν Ἐπιστήμην.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Κωνσταντίνου Γ. Σταλίδη, Οἱ συντεχνίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἔδεσσα τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, Ἔδεσσα 1974, 80, σελ. 168+63 πίν.

Ὁ φιλόλογος Κωνστ. Γ. Σταλίδης συνεχίζοντας τὶς ἐρευνές του γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἔδεσσας, δημοσιεύει τὸ βιβλίον αὐτό, ποῦ εἶναι μιὰ λεπτομερέστατη μελέτη τῶν συντεχνιῶν καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων στὴν Ἔδεσσα κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

Ἐπειτα ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Γ. Χ. Χιονίδη (σ. 9-10), ἀκολουθεῖ ὁ πρόλογος τοῦ συγγραφέα (σ. 11-12), ὅπου ἀναφέρονται οἱ πηγές ποῦ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἐξηγεῖται ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας. Κατόπιν (σ. 13-15) δημοσιεύονται περίληψη τοῦ βιβλίου στὰ ἀγγλικά καὶ κατάλογος τῶν ἐντὸς τοῦ κειμένου εἰκόνων (σ. 16).

Στὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 17-30) ἐπιχειρεῖται σύντομη ἐπισκόπηση τῆς συντεχνιακῆς ὀργάνωσης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου, ἐξετάζεται γενικὰ τὸ θέμα τῶν συντεχνιῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ ἐκτίθεται ἡ σημασία τους καὶ ἡ προσφορὰ τους στὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμό.

Στὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 31-39) γίνεται ἡ διαπραγμάτευση τῆς ὑπαρξῆς συντεχνιῶν καὶ ἐπαγγελμάτων στὴν Ἔδεσσα κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ παρατίθεται ἡ σχετικὴ ὀρολογία, ὅπως ἀναγράφεται στὶς πηγές.

Ἡ δραστηριότητα τῶν Ἐδεσσαίων ἐπαγγελματιῶν καὶ τεχνιτῶν, μεμονωμένων ἢ ὀργανωμένων σὲ συντεχνίες, περιγράφεται στὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 40-68). Οἱ Ἐδεσσαῖοι ἐπαγγελματίες συνεισφέρουν κι αὐτοὶ στὰ φορολογικὰ βάρη, συντρέχουν στὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ τὴν ἰδρυση σχολείων καὶ ἄλλων κοινωφελῶν ἰδρυμάτων, συμμετέχουν στὴ διοίκηση τῆς κοινότητος καὶ στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Τέλος, περιγράφονται οἱ σχέσεις τῶν συντεχνιῶν μεταξὺ τους καὶ ἡ ψυχαγωγία τους.

Στὸ τέταρτον κεφάλαιον (σ. 69-136) ἀναγράφονται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἔδεσσα, παρατίθενται οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὶς πηγές καὶ περιγράφεται συστηματικώτατα καὶ λεπτομερέστατα ἡ δουλειὰ τοῦ κάθε τεχνίτη, ποῦ ἡ τέχνη του σήμερον ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ τείνει νὰ ἐκλείψει ἀπὸ τὴ σύγχρονον ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας.

Στὸ πέμπτον κεφάλαιον (σ. 137-143) ἀναφέρονται καὶ ἄλλες ἀσχολίες τῶν Ἐδεσσαίων (γεωργία, ὑφαντουργία, μεταξουργία, νηματουργία, βιοτεχνία κατασκευῆς σχοινῶν καὶ ἀγιογραφία).

Ἀκολουθοῦν ἡ Βιβλιογραφία-Πηγές (σ. 144-149), εὔρητήρια ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 150-163), ξένων λέξεων (σ. 163-164) καὶ περιηγητῶν (σ. 164), τὰ παροράματα (σ. 165) καὶ μετὰ 63 πίνακες (φωτογραφίες) ποῦ συμπληρώνουν τὸ κείμενον.

Ὁ Κ. Σταλίδης ἐργάστηκε μὲ ζήλο, ἀγάπη καὶ ὑπομονὴ γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ὕλικό γιὰ τὸ βιβλίο του αὐτὸ ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς Μητρόπολης καὶ τὴν πενιχρὴ βιβλιογραφία. Παράλληλα, ἀναζητήσε μὲ εὐσυνειδησία καὶ ὑπομονὴ στοιχεῖα γιὰ ξεπερασμένα σήμερα ἐπαγγέλματα ἀπ' τὶς προφορικὲς μαρτυρίες τῶν ἐπαγγελματιῶν, ποὺ ἐπέζησαν ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ προσφορὰ του εἶναι σημαντικὴ. Καὶ φαίνεται ἀκόμα πιὸ σημαντικὴ, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς πὼς ἔγραψε τὸ βιβλίο του παράλληλα μὲ τὴν ἐργασία του στὴ Μέση Ἑκπαίδευση.

Πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε ὀρισμένες ἀνεπάρκειες, κυρίως ἀπὸ ἄποψη μεθοδολογικῆ, ποὺ ὅμως δὲν μειώνουν τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ συγγραφέα. Πολλὲς φορὲς ἐξάγει τὰ συμπεράσματά του ἀβασάνιστα. Στὴ σ. 31 μιλάει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ συντεχνιῶν στὴν Ἑδεσσα τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ἐὰν καὶ ὁμολογεῖ πὼς δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς μαρτυρίες, θεωρεῖ τὴν ὑπαρξὴ συντεχνιῶν αὐτονόητη, καταφεύγοντας σὲ γενικότερες ἀμφίβολης ἀποδεικτικῆς ἀξίας ἢ σὲ ἐπιχειρήματα ἐνδεικτικὰ βέβαια, ἀλλὰ περιορισμένης χρονικῆς σημασίας. Στὴ σ. 33 θεωρεῖ ἔμμεσες πληροφορίες τοῦ Ἑβλιγὸ Τσελεμπὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ συντεχνιῶν στὴν Ἑδεσσα, τὸ ὅτι ἀναφέρει πὼς στὴν πόλη ὑπῆρχαν σούμπασης, καδῆς καὶ Muhtesib, ποὺ ὁ καθένας τους, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καθήκοντά του, ἐπέβλεπε καὶ τὶς συντεχνίες. Πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά, ἔστω καὶ ἐνδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ συντεχνιῶν, φαίνεται παράδοξη ἢ παράλληλη ὑπαρξὴ στὴν Ἑδεσσα τριῶν διαφορετικῶν ἀξιωματούχων μὲ ταυτισμένα καθήκοντα (γιὰ τὶς ἀκριβεῖς ἀρμοδιότητες τῶν σούμπασης, καδῆ καὶ Muhtesib βλ. Ι. Γ. Γιαννοπούλου, Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν (1396-1821), Ἀθήνη 1971, σ. 49-50, 51-52, καὶ 48 ἀντίστοιχα). Δὲν καταλαβαίνουμε ἐπίσης ἀπὸ ποῦ συνάγεται διατάραξη τῶν σχέσεων τῶν συντεχνιῶν ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύεται στὴ σ. 66. Ξενίζουν πάλι παρακινδυνευμένες συσχετίσεις, ὅπως «πολλὲς φορὲς τὰ σωματεῖα ἔχουν ὡς προστάτη τους κάποια θεότητα, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν ἀρχαιότητα (διονυσιακοὶ θίασοι)» (σ. 19). Στὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύεται στὴ σ. 66, στὸ στ. 7, ἀντὶ ἤδη τὸ βαρόσι ἤδη τὸν μαχαλᾶν, ὅπως διαβάζει ὁ συγγραφέας, εἶναι ἢ εἰς τὸ βαρόσι ἢ εἰς τὸν μαχαλᾶν, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ πανομοιότυπο τοῦ ἐγγράφου, ποὺ δημοσιεύεται στὴ σ. 60, ἐνῶ ἡ δυσανάγνωστη γιὰ τὸν συγγραφέα λέξις τοῦ ἐπομένου στ. τοῦ ἴδιου ἐγγράφου εἶναι *φεντίαν*. Τέλος, οἰημιώνουμε πὼς εἶναι πολὺ ἀδόκιμη ἢ χρῆσις τῆς λ. σποροποιδς (= μεταξοσποροπαραγωγός), ὅπως ἐπίσης ἀδόκιμος εἶναι ὁ ὅρος «χωρικὴ ζωγραφικὴ σχολή» (σ. 143), προκειμένου γιὰ τὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ.

Ὁ Κ. Σταλίδης ἐπέτυχε νὰ μᾶς δώσει ζωντανὴ τὴν εἰκόνα τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ συντεχνιῶν στὴν Ἑδεσσα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ τὸ βιβλίο του ἀποτελεῖ συμβολὴ ἀξιόλογη στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς Ἑδεσσας καὶ γενικότερα τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ.